

ՊՈԼՍԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ,
ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴՈՒՌԸ ԵՒ ԱՅԼ ԲԱՆԵՐ
(30 Սեպտեմբեր 1895)

ԼԵԽՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

1.

Գրեթէ զար մը եղաւ Պոլսոյ մէջ յառաջացած այն խլրտումներուն՝ որոնցմով հայութեան փոքր հատուած մը փորձեց յիշեցնել օսմանեան իշխանութիւններուն, թէ շա'տ էին ուշացած բարենորոգումները եւ առ այդ՝ անհրաժեշտ էր գործադրել զանոնք՝ ըստ Պերլինի 1878 թուակիր զաշնագիրի վաթսունմէկերորդ յօղուածին։ Այդպէս՝ յիշեցում մը լոկ, որովհետեւ Սուլթանին աշխարհավարութիւնը կարողացեր էր բարենորոգումները պահել գրուանի ներքեւ եւ, ըստ ոմանց, մատնել մոռացութեան։ Միւս կողմէ՝ թարձրագոյն Դուռը⁽¹⁾ եւ Սուլթանն ըրեր էին ու տակաւին կը շարունակէին ընել կարելի եւ անկարելի ամէն բան՝ հրապարակէն չքացնելու համար այդ զաշնագիրով միջազգային դիւանագիտական սեղան հասած Հայկական Հարցը, մի՛շտ ալ հաւատալով որ չքացնելով տէրը հարցին՝ կարելի էր չքացնել հարցը զի՞նք, ահա թէ ինչո՞ւ համար տասնիններորդ դարու ութսունական թուականներէն ասդին հայուն հող հայրենին զգեցաւ կարմիր՝ թոյր ու երանգովը հայուն կաթած արիւնին, եւ ամբողջ աշխարհ մը ընծայուեցաւ քանդուած ու քայքայուած՝ քանդումովն ու քայքայումովը հայութեան։ Իրա՛ւ էր, Սուլթանը կատարեր էր, ու կը կատարէր տակաւին, Պուտափեշտի համալսարանի դա-

սախօս, հունգար թրքագէտ եւ թուրանագէտ Արմենիուս Վամպերիին կատարած իր հաստատումը, թէ «պիտի հանդարտեցնեմ այս հայերը: Այնպիսի հարուած մը պիտի իջեցնեմ անոնց ականջին, որ զգաստացնէ զանոնք եւ նուազեցնէ անոնց յեղափոխական նկրտումները»⁽²⁾: Այլ առիթով մը Սուլթանը յայտարարեր էր Պոլսոյ գերման դեսպան Իշխան Բատուկենին, թէ «կ'երդնում, որ վիզ պիտի չծուել հայերուն անիրաւ ճնշումներուն առջեւ, եւ նախամեծար կը համարեմ մահը՝ քան թէ համաձայնութիւնս [հայերն] ինքնիշխանութեան տանող բարենորոգումներուն»⁽³⁾: Աւելին՝ Սուլթանը գրեթէ նոյն ոճով էր խօսեր Պոլսոյ Աշրգեան Պատրիարքին ալ՝ 1889-ի Դեկտեմբերի երկրորդ կէսին կայացած հանդիպումի մը ընթացքին, երբ, ինչպէս Պատրիա՛րքն իսկ կը հաղորդէր էջմիածինի գահակալ Մակար Առաջինին՝ «ի ձեռն անձնական քարտուղարի իւրոյ յաւելեալ թէ անհնարին է ինձ զիջանիլ տալ զինքնօրէնութիւն զոր հայք երազեն, եւ ոչ միայն ինքն՝ այլ եւ զամենեցուն որ զինի իմ գալոց են սուլթանք, նզովք զնեմ ի վերայ չտալ հայոց այնպիսի ինչ, այլ մանաւանդ զջնջումն բովանդակ իսլամութեան յերեսանց երկրի ուկստ դնեմ պատերազմի ընդդէմ անկախութեան հայոց»⁽⁴⁾:

Յստակ է ամէն ինչ: Հայ-թրքական յարաբերութիւններու պատմութեան մէջ չկայ տող մը, որ հաստատէ հակառակը սուլթանական սա աշխարհավարութեան: այսուհանդերձ՝ հիմա մեր նպատակը չէ լոյսին հանել մանրամասնութիւններն անոր, որոնք եկան գրելու էջերը յետպերլինեան շրջանի Հայոց Պատմութեան, ոչ ալ իջնել ալքերը հայ-օսմանեան յարաբերութիւններուն, որովհետեւ չենք որոշած տալ մէկ պատումը տասնիններորդ դարու վերջին մէկուկէս տասնամեակին, եւ ոչ ալ կը նպատակազրենք գծել ուրուագծային մէկ պատկերը եղածին ու պատահածին: Այլ պատմութիւն է այդ մէկը եւ կը պահանջէ ուրիշ ճիգ ու աշխատանք: Ընդհակառակը, հիմա ինչ որ պիտի փորձենք կատարել հոս՝ պիտի ըլլայ փոքր, իսկապէս շատ փոքր մէկ վերբերումը անոր՝ որ ունեցաւ իր ինքնուրոյն տեղը հայօսմանեան յարաբերութիւններուն մէջ եւ հայութեան արժեց կորուստն ա՛ռնուազն հազարեակ մը մարդու: Իրականութեան մէջ՝ ցաւի ու տառապանքի, արիւնումի եւ սպանդի երկարաձգուող շղթային վրան անիկա եկաւ ըլլալու փոքր, շատ փոքր օղակ մը լոկ, մինչդեռ «դէպքերէ» եւ «ըմբռոստութիւններէ» կազմուած այդ շղթան հայութենէն իւլեց կեանքը 300·000 մարդու եւ տուաւ հէնքը արեւմտահայ պատմութեան կարճ հատուածի մը ու զայն վերնազրեց «Հայաստանի ջարգերը»:

Պատմութիւնն այսպէ՛ս կը ճանչնայ երկարաձգուող շղթան այն ջարդերուն՝ որոնք իսեղդավամահ ըրին հայութիւնը 1895-1896-ի ամբողջ

տեւողութեան: Իրականութեան մէջ՝ այդ շղթային առաջին օդակը պէտք է զետեղել հեռու հեռաւոր շրջանէ մը ներս, որուն համար այժմ կարելի է տալ ո'չ մէկ թուական: Կը բաւէ միայն ըսել, թէ Պերլինի 1878 թուակիր դաշնագիրէն անմիջապէս ետք սկսան գործադրուիլ «քարենորոգումները», եւ ջարդերը յաջորդեցին իրարու: Այսպէս՝ 1878-ին Կիլիկիոյ մէջ ընդհանրապէս ջարդուեցան 3000 հայեր, եւ ապա՝ Արեւմտեան Հայաստանի զանազան շրջաններուն մէջ՝ 1879-ին 10,000, 1880-ին՝ 5000, 1887-ին 2000 եւ 1890-ին՝ 3500 հայեր: Սկզբանազրիւներն ու պատմագրական գրականութիւնը ցոյց կու տան՝ որ անկախ յականէ անուանէ յիշուած այս «քարենորոգումներէն»՝ 1880-1890-ի շրջանին Հայաստանի մէջ ընդհանրապէս կոտորուեցան 150,000 հայեր, եւ յաջորդ հնգամեակին ալ՝ մօտ 15,000 ուրիշներ: Ընդհանուր գումար՝ 193,000 հայ մարդ⁽⁵⁾:

Ահա՛ ասիկ արդիւնքը Պերլինով խոստացուած բարենորոգումներուն, զորոնք Բարձրագոյն Դուռը յանձն կ'առնէր հաղորդել մեծ տէրութիւններուն⁽⁶⁾: Հաղորդել՝ ըրա՞ւ երեք: Այսօր կայ ո'չ մէկ փաստաթուղթ որ վկայէ այդ մէկը: Ընդհակառակը՝ դաշնագիր կողմերն իրե՛նք էին, որ ի վերջոյ, անզլիական հետապնդումներու որպէս հետեւանք⁽⁷⁾, եւ յաճախ ակամայ կերպով, շարժեցան: Արիւն կու լար Հայաստան Աշխարհը եւ արեւմտեան հանրային ճիշն ու աղաղակը հասեր էին գագաթը Ալպիոնին: «Կացութիւնն եղաւ սարսափել՝ հայկական նահանգներուն մէջ»՝ կը հաստատէր Գրիգոր Զօհրապ 1913-ին եւ «Բարձրագոյն Դուռ ներկայացուած հաւաքական յուշագիրով մը վեց պետութիւնները պահանջեցին իրագործումը խոստացուած բարենորոգումներուն: Ցուշագիրը կը յայտնէր թէ ի՞նչ բաներ պիտի ընդգրկէին այդ բարենորոգումները: Դուռուն անպատասխան ճգեց այս յուշագիրը⁽⁸⁾:

«Անցան քանի մը տարիներ: Եւրոպայի անհոգութեան շնորհիւ թուրքիոյ մէջ հազուագէպ եղող որոշ ձեւով մը եւ շարունակականութեամբ մը տեւեցին հայերուն հալածանքները: Հայերը կողոպտուեցան իրենց հողերէն Հայաստանի բոլոր կողմերը: Իրենց յուսալքումին մէջ՝ անոնք ապստամբեցան քանի մը անգամ (Սասունի առաջին դէպքերը, 1894): Բարձրագոյն Դուռը պատասխանեց ճնշումով եւ ջարդերով:

«Պահ մը եւրոպական եւ քրիստոնեայ խղճմտանքը հարց տուաւ թէ հեղուած այս արիւնին մէկ մասին պատասխանատուութիւնը չէ՞ր իյնար իր վրայ: Մեծն Բրիտանիան, Ֆրանսան եւ Ռուսիան պահանջեցին գործադրութիւնը բարենորոգումներուն, զորոնք Թուրքիան Պերլինի Դաշնագիրին Յ1-րդ յօդուածով յանձն էր առեր կատարել Հայկական նահանգներուն մէջ: Այս երեք մեծ պետութիւնները պատ-

րաստեցին նոյնիսկ յուշագիր մըն ալ⁽⁹⁾ եւ բարենորոգումներու ծը-
րագիր մը՝ զոր Դուռը մերժեց⁽¹⁰⁾: [Սակայն] հաղորդեց անոնց
այն՝ ինչ որ կ'ըսէր թէ որոշած էր կատարել»⁽¹¹⁾: Առ այդ՝ Շաքիր
Փաշայի նախագահութեան տակ յանձնախումբ մը դրկուեցաւ Հայա-
տան⁽¹²⁾:

Սեղմ, շա'տ է սեղմ Զօհրապը հարցերը ներկայացնելու իր ձե-
փն մէջ, որ հազիւ թէ կարող է լոյսին բերելու իսկական մէկ պատ-
կերը իրականութեան, ահա թէ ինչո՞ւ՝ ամբողջական ընծայելու հա-
մար զայն հոս անհրաժեշտ կը նկատենք դիմել Օրմանեանին ալ, որ
հակառակ ունեցած իր կարգ մը կրկնութիւններուն՝ ունի հարցերը
յստակացնող քանի մը կէտ:

Սասունի կոտորածէն ետք, կը ճշդէ անիկա, մեծ պետութիւն-
ներուն կողմէ «Հայաբնակ գաւառներ կոչուած շրջանակը կը ճշդուէր
վեց կուսակալութեանց վրայ, որոնք են Վան, Կարին, Բաղէշ, Խար-
բերդ, Տիգրանակերտ եւ Սեբաստիա, եւ այդ Վիլայէթը Սիթթէ կոչ-
ուած վեց կուսակալութեանց շրջանակին համար յստակ վարչական
ծրագիր մը կը սկսէր ուսումնասիրուիլ Պերլինի դաշնագիրին ծրա-
գիրին գործադրութիւնը ստանձնող Անդլիոյ եւ Գաղիոյ եւ Ռուսիոյ
երեք դեսպանատուներէն, որոնք գործի կը ձեռնարկէին 1895 Ապրիլ
6-ին ու երեք շաբաթէն կ'աւարտէին Ապրիլ 28-ին⁽¹³⁾, եւ 29-ին Օս-
մանեան Կայսրութեան կը ներկայէին Մայիսեան ծրագիրը⁽¹⁴⁾:
Մրագիրին քննութիւնը երկարեցաւ հինգ ամիս եւ աւելի, երեք դես-
պանատուներու մէջ համերաշխուութիւնը պակսեցաւ, եւ գլխաւրապէս
Ռուսիա չէր կրնար մտադիւր զիջանիլ որ հայկական շրջանակին կից
ուրիշ հայկական շրջանակ մը ստեղծուէր, որ իրենինէն լաւագոյն կա-
ցութիւն մը ունենար, ուստի դժուարութիւններ առջեւ կը զնէր
Ռուսիոյ նախարարապետը⁽¹⁵⁾, եւ օսմանեան արքունիքը օգուտ կը
քաղէր ամէն պատիկ պարագայէ: Բանակցութիւնները շարունակեցին
եւ հետզհետէ ծաւալեցան եւ կանուխէն կազմուած ակնկալութիւններ
սկսան թեթեւնալ, ինչ որ դիւրաւ կրնար նախատեսուիլ դիւանագի-
տական յարաբերութեանց խորը առանց նախապաշարումներու դիտող
ուեւէ անձէ: Օսմանեան կառավարութեան վրայ բռնադատեալ ճնշում
բանեցնելու պայմանը Ռուսիայէ[ն] մերժուեցաւ: Անդլիա վախցաւ,
որ ձեռնարկը բոլորովին վիժէ, Գաղիա չկրցաւ ազգուապէս յայտա-
րարուիլ Ռուսիոյ դէմ, որուն հետ շահերով կապուած էր, իսկ Ապ-
տիւլհամիտ կասկածեցաւ որ բոլորովին մերժելով կրնայ դիմացին-
ները իրարու մօտեցնել, վերջապէս առժամեայ համակերպութեամբ
գործը տեղ մը կապելու մտօք ամենուն վրայ տիրել կը սկսէր»⁽¹⁶⁾:

Իրականութեան մէջ՝ Սուլթանը քաջատեղեակ էր եւրոպական
դիւանագիտութեան ներքին սաղրանքներուն, եւրոպական պետու-

թիւններն իրարու հակագրող ուժերուն, եւ մանաւանդ հինէն, շատ հինէն եկող աշխարհավարութեանը ոռւսին: «Ծուաերը համամիտ չէին Թուրքիոյ մէջ անկախ Հայաստանի մը հիմնումին»՝ պիտի գրէ Սուլթանն իր Յուշատետրին մէջ՝ երբ ա'լ վաղուց էր որ իջեր էր իր գահն, «որովհետեւ հայեր կը գտնուէին իրենց ալ սահմաններէն ներս. այն ատեն անո՞նք ալ պիտի փափաքէին միանալ ազատ հայերուն: Ծուսերուն նպատակն էր մատ մը մեղր քսել հայերուն բերանը, իսկ փորձանք մը փաթթել Թուրքիոյ գլխուն»⁽¹⁷⁾: Տեղեակ այս բոլորին՝ Սուլթանը չէր իսկ մտածեր հայկական նահանգներէն ներս իրագործելի որեւէ բարենորոգումի մասին: Ընդհակառակը, ըստ իրեն, բարենորումներն իրենց խորքին մէջ խաղն էին արեւմտեան դիւանագիտութեան, եւ անոնց որպէս հետեւանքն ինչ որ կը պատահէր սահմաններէն ներս Օսմանի Աշխարհին՝ լո՛կ ներքին հարցն էր Օսմաննեան Կայսրութեան⁽¹⁸⁾:

Ի՞նչ որ ալ ըլլային հարցերը եւ ինչպէ՞ս որ ալ ընթանային անոնք՝ արեւմտեան դիւանագիտութեան եւ Օսմաննեան Կայսրութեան միջեւ տարուղ բանակցութիւնները տուին ոչի՛նչ՝ որ ըլլար գրական ու գնահատելի: Օրերը յաջորդեցին իրարու եւ հայուն արիւնը վագեց առատօրէն, եւ առաջին հերթին՝ Սասունն ու Տալուրիկն էին որ իրենց վրան զգացին քաշն ու ծանրութիւնը Սուլթանի անոպայ թաթին եւ անագորոյն ճնշումն անոր աշխարհավարութեան, որովհետեւ, ինչպէս կը հաւատար Սուլթանն ինք, այդ շրջանին մէջ էին բնկալեր հայ յեղափոխականները, որոնք պատճառ կը հանդիսանային թուրքին եւ մահմետականին սպանութեան: «Այս հայ յեղափոխականները»՝ կը գրէր անիկա, «ճարպիկ կերպով շարունակեցին իրենց շարժումները Սասունի շրջանին մէջ: Այս հայ-մահմետական բախումին վերջ մը տալու համար այս շրջանը դրկեցի Մարածախտ Զեքի Փաշայի հրամանատարութեան ներքեւ գտնուող բանակը եւ զսպեցի ըմբոստութիւնը: Մեծ պետութիւններն իրարու ետեւէ խուժեցին պալատ»⁽¹⁹⁾:

Սկսուած էր խաղը եւ հո՛ն էին ջարդերը: Սուլթանը վերադարձեր էր իր սահմաններէն ներս յառաջացող հարցերը լուծելու իր գիտցած միա՛կ ձեւին, որ հրիտակուեր էր իրեն գեղին իր ապ ու պապերէն: Այսուհանդերձ՝ ցոյց տալու համար թէ կընէր որեւէ բան՝ Սասունի ջարդերէն եւ անոնց յաջորդող զանազան այլ ջարդերէն ետք՝ անիկա Մուշ առաքեց յանձնախումբ մը՝ ըստ իրեն պատրաստելու համար ծրագիր մը անհրաժեշտ բարենորոգումներու եւ քննելու դէպքերը, որոնք պատահեցան⁽²⁰⁾, եւ չուշացաւ իր արտաքին գործերու նախարար Թուրիսան Փաշայի միջոցով յայտնելու, ինչպէս իր 27 Օգոստոս 1895 թուակիրով Պոլսոյ Փրանսական դեսպան Փոլ Քամպոն կը գրէ Ֆրանսայի արտաքին գործերու նախարար Հանոթոյին՝ թէ

«Շաքիր փաշան մեկներ էր ամենայն իրաւասութեամբ գործադրելու համար Բարձրագոյն Դուռի վերջին ծանուցագիրով նախատեսուած բարենորոգումները եւ գործէ կախակայելու զեղծումներու պատասխանատու պաշտօնատարները»⁽²¹⁾: Սակայն խորապէս գիտակ ըլլալով Օսմաննան իշխանութիւններու աշխարհավարութեան եւ գործելակերպին՝ Մեծ Պետութիւններու Պոլսոյ ղեսպաններն ալ Սասուն ու Մուշ փութացուցին իրենց ներկայացուցիչները՝ Հակառակ Բարձրագոյն Դուռին կատաղի ընդդիմութեան⁽²²⁾: Սկսեր էր լոել-եայն ճակատում մը երկուստեք:

Այժմ մեր հետաքրքրութեան սահմաններէն գուրս կ'իյնան պատումն այս ճակատումին եւ արդիւնքն անոր⁽²³⁾: Կը բաւէ միայն ըսել, թէ, Հակառակ սուլթանական խոստումներուն եւ արտաքնապէս ցոյց տրուող ճիգ ու աշխատանքին՝ կատարուեցաւ ոչինչ եւ փոխուեցաւ ոչ մէկ բան կացութենէն, եւ ապա, ինչպէս կը վկայէ ամերիկացի միսիոնար մը, «անցան գարունն ու ամառը [եւ] Հասաւ տարեղարձը Սասունի ջարդերուն: Ապահովուած էր ոչ մէկ Հատուցում, ոչ իսկ պատիժը որեւէ մէկ պաշտօնեայի, ոչ ալ որդեգրուած էր մէկ Հատիկ իսկ բարենորոգում: Կը թուէր թէ Եւրոպան կը փորձէր լուսութեան մատնել Հայկական Հարցը:

«[իսկ] Հայերն զգացին, որ այս պիտի նշանակէր մահաքունն իրենց ցեղին»⁽²⁴⁾:

Այսի՞նքն: Սակայն ճիշտ հոս ալ շարժեցան կարգ մը Հայեր:

2.

Այո՛, շարժեցան կարգ մը «Հայեր, կամ աւելի ճիշտ՝ Հայոց դատը ստանձնած ըլլալու կերպարանն առնող Հնչակեան գործիչներ [ը, որոնք] տեսնալով որ վստահութեամբ սպասուած ելքը պարապի ելլալու նշաններ կը ցուցնէ՝ հրապարակային ցոյցի որոշում կուտան»⁽²⁵⁾: Միւս կողմէն՝ Հնչակեան Կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութիւնն ինքն էր, որ պիտի յայտարարէր Հնչակի թիւ 16-ի յաւելուածով, թէ ինք կը գործէր «իբրեւ Հայ ժողովրդի ներկայացուցիչ եւ նրա ձգումների արտայայտիչը»⁽²⁶⁾: Այսուհանդերձ՝ այժմ սխալ է յունական Էսքիա թերթին այն կարծիքը թէ «յոյն ժողովրդի մեծ նպատակների ժառանգորդներն են [Հայերը] ... եւ թէ Հայկական յեղափոխական կազմակերպութիւնները այժմ իրենց վրայ են վերցրել Արեւելքի ազգային ազատագրման զգալի մասը»⁽²⁷⁾: Իրականութեան մէջ՝ տուեալ պահուն ո՛չ Հնչակեան եւ ոչ ալ որեւէ այլ կազմակերպութիւն այդքան լայն էր բացած կարկինն իր գործունէութեան

եւ երբեք ալ չէր մտածեր կենալ գլուխը Արեւելքի մէջ ազգային ազատագրական որեւէ շարժումի: Ընդհակառակը՝ այդ վայրկեանին այդ մէկը գուցէ կարելի կրնար ըլլալ լոկ որպէս հեռաւոր ծրագիր մը, մինչդեռ պատմական վայրկեանը կը պահանջէր այլ բան: Ըստ Վերէ հուուին Մունսել Պլիսի՝ «Թուրքիոյ մէջ լաւ կարգ ու սարքի մը համար կատարուած բանակցութիւններէն ծագելիք որեւէ նպաստաւոր արդիւնքի մը երկար սպասումը առիթ մը ընծայեց հնչակեաններուն [որ շարժէին]: Թուրքեր հակամէտ էին հաւատալու թէ տկարութիւնն ու վախը տիրական էին անգլիացիններուն մօտ, այլապէս կրնար վըտանգուիլ Տարտանելի ջրանցքը: Ապա հասան ամէն տեսակ տեղեկութիւններ: Հնչակեանները շրջանառութեան դրին պատմութիւն մը, թէ անգլիական դեսպանը կը փափաքէր քանի մը հայերու սպանութիւնը Պոլսոյ փողոցներուն մէջ, որպէսզի արդարացում մը ունենար նաւատորմիզը կանչելու»⁽²⁸⁾:

Թէ որքա՞ն ճիշտ էր այս «պատմութիւնը» ցոյց տուին յետագայ դէպքերը. արդարեւ՝ ցոյցէն եւ սպաննութիւններէն քանի մը օր անց տակաւին ոչ մէկ զրահաւոր էր շարժեր դէպի Պոլիս: «Տարածայնութիւն մը կար հայերուն մէջ թէ անգլիական զրահաւորներ 8 ժամէն Վուփորէն պիտի անցնին. 40 ժամ կ'ըլլայ. ամէն տեղ մահ, կոտորած, հազարաւոր ձերբակալութիւն ու զրահաւորները դեռ չեմ գիտեր ինչի՞, [եւ] որի՞ կը սպասեն...»⁽²⁹⁾՝ հարց կու տար վկայ մը:

Իրականութեան մէջ, ինչպէս կը վկայէ 30 Սեպտեմբերի Պոլսոյ ցոյցին կազմակերպիչներէն եւ ղեկավարներէն Կարապետ Սահակեանը⁽³⁰⁾, «անգլիական դիւանագիտութիւնը, որ սուր հոտառութիւն ունի, ըմբռնելով Հայ կուսակցութիւններու հոգեբանութիւնը՝ անուղղակի կերպով մերձենալ, դրդել սկսաւ, ուղղութիւն տուաւ, քաջալերեց՝ յայտնելով Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ ներկայացուցիչն⁽³¹⁾, թէ «մինչեւ որ ձեր ատրճանակները Պապը Ալիի առջեւ չի գոռան՝ դիւանագիտութիւնը չպիտի շարժի եւ Մայիս 11-ը⁽³²⁾ օդը պիտի ցնդի»⁽³³⁾: Նոյն դերը խաղացած եւ նոյն լեզուն գործած է Անգլիան Հնչ[ակեան] Կուսակցութեան Լոնտոնի Կեղրոնին մօտ, ուղղակի թէ անուղղակի մղում տալով գործին: ... Եւ ցոյց մը նելու գաղափարը արտայատող նամակը Կ. Պոլսոյ Հնչ[ակեան] մասնաճիւղին կողմէ դէպի Լոնտոնի Կեղրոնը ճամբայ ելած ատեն՝ նոյն իմաստով նամակ մը Լոնտոնի Կեղրոնէն ճամբայ կ'ելլէր դէպի Կ. Պոլսոյ մասնաճիւղը»⁽³⁴⁾:

Ի՞նչ որ ալ ըլլային իրականութիւնները եւ ինչպէս որ ալ դըրսեւուէին անոնք՝ ա'յլ էր, սակայն, աշխարհնկալումը Օսմանի Աշխարհին, որ մի՛շտ ալ հաւատաց, թէ բոլոր շարժումներու ետին կը կենար անգլիական դիւանագիտութիւնը: «Թուրք պաշտօնատար-

ները՝ կ'ըսէք և Հոկտեմբերին Պոլիսէն Լոնտոն առաքուած հեռագիր մը՝ «տակնուվրայութիւններուն կը նային որպէս ուղիղ հետեւանքը Եւրոպայի, մանաւանդ Անգլիոյ՝ թուրքերուն գէմ Հայոց ի նպաստ շարժումին»⁽³⁵⁾: Իր կարգին՝ ոստիկանութեան նախարար Հիւսէին նազըմ Փաշան կը գրէր իր 10 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր տեղեկագիրով, թէ «քաջալերուելով իրարայաջորդ ներումներէն՝ հայ յեղափոխականներն անկարգութիւններ ստեղծեր էին երկիրին բոլոր կողմերը: Զգոհանայով իրենց յառաջացուցած այս խոռվութիւններէն՝ յեղափոխականներն ուղեցին գործն աւելի յառաջ տանիլ: Իմացուածէր, որ ժամանակէ մը ի վեր անոնք բազմապատկեր էին իրենց քանդումներն ու յարձակումները՝ քաջալերուելով [այն միտքէն թէ] եթէ նոր եւ արիւնագին անկարգութիւն մը ծագէր Պոլսոյ մէջ՝ Պոլիս կը նային գալ նաւատորմիղները Եւրոպական պետութիւններուն: Հայոց Պատրիարքին պահանջով ազատ արձակուած Հայերն ալ կ'ընէին այն՝ ինչ որ կը կամէին՝ հաւատալով որ պիտի կրէին ոչ մէկ պատիժ: [Առայդ], իրախուսուած, սկսան գրգռութիւն յառաջացնել»⁽³⁶⁾:

Այժմ յստակ է, որ Սասունի ջարդերուն եւ անոր հետեւանքներուն մասին տարուած պաշտօնական քննութիւնները տուին ո՛չ մէկ արդիւնք՝ բացի ամերիկեան, անգլիական եւ արեւմտեան այլ երկիրներու կողմէ կատարուած նպաստի արտայայտութենէ մը, որ ուղղուեցաւ դէպի աղիտահար շրջանը, մինչ բանակցութիւնները շարունակուեցան իրագործելի բարենորոգումներու եւ արձանագրութիւն չգտած բազմերեն սակարկութիւններու շուրջ, իսկ ցաւն ու տառապանքն աճեցան անհունօրէն: Կը թուի թէ ա'յս էր հիմնական պատճառը, որ «1895-ի աշնան հոս»⁽³⁷⁾ դեսպանութիւնները իրախուսուեցին Հայերը, որ աղերսագիր մը ներկայացնէին մեծ վեզիրին՝ իրենց բանակցութիւնները դուրս բերելու համար անելէն»⁽³⁸⁾: Այս իրախուսանքը եւ անոր տուող յուսահատութիւնը Հայերուն, եւ մանաւանդ ամուշ երկարածգումը բանակցութիւններուն, աւելի ճիշտը՝ ճգճգումը, շա'տ երկար ճգճգումը անոնց, պիտի պատճառ հանդիսանային որ կարգ մը Հայեր զառնային անհանդարտ, եւ, ինչպէս կը հաստատէ Ֆրետերիք Տէյվիս կրինը՝ «քանի մը տաք-գլուխներ» որոշէին ցոյց մը կազմակերպել Պոլսոյ մէջ՝ յուսալով որ անիկա պիտի արագացնէր լուծումը Հարցերուն»⁽³⁹⁾:

Գրեթէ նոյն ձեւով կը խօսին Հայկական աղբիւններն ալ: «Հընչակեաններ, դեսպաններու զիջողութենէն յոգնած, կասկածելով, որ իրենց աշխատանքը դրական արդիւնք պիտի չունենայ, կ'որոշեն Պոլսոյ մէջ երկրորդ ցոյց մը ընել: Իրենց առաջին ցոյցը»⁽⁴⁰⁾ զիրենք զգաստութեան չէր բերած...»⁽⁴¹⁾: Եազդճեանի այս կեցուածքին դէմ ձանկիւկեանն իր կարգին խանդավառութեամբ կը գրէր յետագային,

թէ «Պոլսէն մեր ընկերները կը գրէին, թէ իրենք միշտ կը գործեն, մանաւանդ երբ առիթը ներկայանայ, եւ երբ համոզուին, որ ձեռնարկուելիք գործէն արդիւնք մը առաջ պիտի գայ, եւ մեր դատին նպաստաւոր պիտի ըլլայ: [Աքէայի⁽⁴²⁾ մէջ] գիտէինք, որ Պոլսոյ մէջ ցոյց մը պիտի ըլլայ. բնական էր, որ օրէ օր այդ լուրն առնելու բարեբախտութիւնն ունենալ [ու] սպասէինք»⁽⁴³⁾:

Այսպէս՝ երբ համոզուէին: Ու կը թուէր թէ համոզուեցա՞ն ու մանք, եւ հաշուարկումները ցոյց տւին դրական արդիւնքը պատահէլիքներուն. շահի ու պարտփի տոմարը յստակ էր շատ, որուն սիւնակներուն մէջ զետեղուածը մարդկային կեանքն էր սակայն, ի՞նչ փոյթ որ Սուլթանն ըլլար մէկէ աւելի անգամներ յայտարարած իր կեցուածքը հայերուն հանդէպ: Իրականութեան մէջ, սակայն, սա տոմարը այլ բան ցոյց կուտար ուրիշներու մօտ: Հստ Լոնտոնի պետական բանքեր Սթանտըրտի՝ Սուլթանը կը ճգճէր բարենորոգումներուն հարցերը եւ առ այդ՝ կ'երկարէին բանակցութիւնները, որոնք աւելի եւս կը գժուարանային ուուսական ու ֆրանսական կասկածամտութեան պատճառով: Սակայն եթէ հայերը կարենային քչիկ մըն ալ ըլլալ համբերատար՝ Սուլթանն ստիպուած պիտի ըլլար ընդունելու բարենորոգումները, որոնց վրայ կը պնդէր Լորտ Սոլզպըրին: Իրականութեան մէջ՝ հայկական կուսակցութիւնները գործեցին մեծ սիւալ մը Եւրոպայի ցոյց տալով թէ որքան վարպետ էին կոտորած կազմակերպելու մէջ⁽⁴⁴⁾: Կոտորա^թ սակայն անիկա բնաջնջումն իսկ էր հայութեան: Սուլթանին համար հարցերը լուծելու լաւագոյն կերպն էր այդ: «Այդ բնաջնջման համար»՝ կը հաստատէ Մարկոսեանը՝ «սուլթանական կառավարութեանը շատ բան պէտք չէր: Միայն թէ կուզ ամենաջնջին առիթներ, որոնք նա կարողանար որակել որպէս ապստամբութիւն: ... Սկսած Մայիսից մինչեւ Սեպտեմբեր Սուլթանը չէր էլ մտածում ոեփորմների⁽⁴⁵⁾ վերաբերեալ Իրատէ⁽⁴⁶⁾ հրատարակել. ընդհակառակն, նրա կառավարութիւնը որեւէ ցոյցի առիթի էր սպասում, որպէսզի հայկական մասսայական⁽⁴⁷⁾ ջարդեր կազմակերպի: Եւ ահա Սեպտեմբեր 30-ին տեղի է ունենում մի ցոյց»⁽⁴⁸⁾: Այսուհանդերձ՝ Սուլթանը որ ի վերջոյ ստիպուեցաւ ընդունիլ Պոլսոյ արեւմտեան դեսպաններուն պատրաստած բարենորոգումներու ծրագիրը եւ ստորագրել զայն՝ կանխեց ցոյցի այդ արարքը իր աշխարհին զանազան շրջանները յղելով հրահանգ մը, թէ «ստուգուած է, որ անիծեալ հայ յեղափոխականները դարձեալ կը պատրաստուին կոտորել իսլամները, առեւանգել իսլամուհիները եւ աղտոտել մզկիթները: Ի մօտոյ հոդ ալ այդպիսի գայթակղելի ձեռնարկներ պիտի ընեն եղեր: Ուստի բոլոր պաշտօնական անձերուն եւ իսլամ ժողովուրդի գլխաւորներուն ծանուցանելով յեղափոխականներու այս չար խոր-

Հուրդները՝ յորդորեցէք զանոնք, որ զգոյշ գտնուի իսլամ ժողովուրդը, եւ դուք ալ կարեւորն ի գործ դնելով՝ շուտով տեղեկագրեցէք: Հակառակ պարագային՝ զէնքով պատասխանեցէք»⁽⁴⁹⁾:

Սակայն Սուլթանին մոլեռանդութենէն եւ լեզի հայատեցութենէն տարբեր չէր ունեցածը իր նախարարներուն: Այսօր, դէպքերէն հարիւրամեակ մը ետք, լոյսին տրուած օսմանեան արխիւային նիւթերը կու գան փաստելու սա մէկը՝ հակառակ որ անոնք անցուած են մաղէ, ջոկուած եւ ստուգուած տասնեակ անգամներ, եւ գտուած այդքան՝ որ իսկական փաստերէն կը մնայ հազիւ թէ ոչինչ տոկու մը միայն: Այժմ կարելի չէ գիտնալ թէ ո՞վ էր իսկական վարիչը Օսմանեան Աշխարհին, որովհետեւ այդքան նոյնանման են շարժութերը Սուլթանին եւ իր վարչական պաշտօնատարներուն: Իսկ անոնցմէ հօթը տասնամեակ ետք հրապարակ իջած թուրք պատմագրութիւնը, որ, «հետաքրքրական» է, կարողացաւ գտնել «իսկական» պատճառները անցեալ դարավերջին պատահած դէպքերուն: Այսպէս, ըստ թուրք ժամանակագիր Տանիչմենտի, Յ Յունիս 1895-ին Սուլթանը մերժեց հայկական բարենորոգումներու պահանջները՝ «զանոնք անհամատեղելի գտնելով [Օսմանեան Կայսրութեան] անկախութեան հասկացողութեան» [իսկ]: . . . Վերջապէս ահաւասիկ ա'յս է պատճառը, որ հայ կուսակցականները որոշէին դէպք մը ստեղծել Պոլսոյ մէջ շարժումի մղելու համար Եւրոպան»⁽⁵⁰⁾: Տանիչմենտ ի'նքն էր որ «հայկական խռովութիւն» կոչեց Պոլսոյ Յ Յունիս 1895-ին Սեպտեմբերի իսկաղաղ ցոյցը, մինչ հօգմունան պարզօրէն եղբակացուց թէ «ըմբոստութիւն» մըն էր անիկա եւ «ապստամբութիւն», զորոնք հայերն ու անզլիացիներն ստեղծեցին համագործակցաբար: «Հայերն ու իրենց վարկին հարուած ստացած անոնց տէրերը՝ անզլիացիներն էին որ պատրաստեցին երկրորդ արարը խաղին»՝ հաստատելէ ետք՝ հօգմունան կ'աւելցնէր տակաւին թէ «այս անգամ բոլոր աշխարհի աշքին առջեւ դէպք մը ծրագրուեցաւ Պոլսոյ մէջ: Մինչեւ այդ թուականը Պոլսոյ մէջ խռովութիւն մը յարուցանելը թուրքերուն վերաբերող արարք մըն էր — փոքրամասնութեան մը այլպիսի գործ մը կատարելու խիզախութիւնը չէր տեսնուած: . . . Յ Յունիս 1895-ին Պոլսոյ մէջ սկսաւ «Հայկական ապստամբութիւն» անունով պատմութեան անցած ապստամբութիւնը: Եւ Հայոց Պատրիարք Իզմիրեանի զինած քանի մը հարիւր հայեր» անցան գործի⁽⁵¹⁾:

Իրա՞ւ ըմբոստութիւն: Սակայն ճի՛շտ հակառակն է որ ցոյց կու տան փաստերն ու վկայութիւնները: «Անհեթեթութիւն է խօսիլ հայերու ըմբոստութեան մասին ընդդէմ թուրք կառավարութեան»՝ կը հաստատէ Դկ. Քիմպոլ՝ անմիջապէս աւելցնելու համար՝ ճի՛շտ այնպէս՝ «ինչպէս որ կարելի չէ խօսիլ ոչխարներու ըմբոստութեան մա-

սին ընդդէմ գայլերու։ Գոյութիւն չէ ունեցած աւելի համակերպող, Հնազանդ [եւ] ենթարկուող ժողովուրդ մը» քան Հայը⁽⁵²⁾։ Իր կողմէ՝ անգլիական Տէյլի Նիուօր օրաթերթի Պոլսոյ թղթակիցը հիմնովին կը մերժէ ապստամբութեան ամէն վարկած։ Ըստ Նիւ Եորքի Հայքին՝ «կան ոմանք որ «լրջօրէն» կ'ըսեն թէ Պոլսոյ խլրտումը սերտիւ կապուած է ընդհանուր ապստամբութեան մը ծրագիրին, զոր Հայերը մշակեցին վեց ամիս առաջ։ Օրաթերթն անկարելի կը գտնէ այս մէկը, որովհետեւ ափ մը ժողովուրդ, ինչպիսին են Հայերը, եւ անոնց զեկավարները, եթէ նո՛յնիսկ փախած ըլլան յիմարանոցէն՝ պիտի ո՛չ իսկ մէկ վայրկեան մտածէին ամբողջական այսպիսի անձնասպանական ծրագիրի մը մասին»⁽⁵³⁾։

Թէ Իզմիրեան Սրբազնը ո՞րքանով պատասխանատու էր Պոլսոյ 30 Սեպտեմբերի շարժումին՝ այժմ կարելի չէ գիտնալ լրիւ կերպով, թէպէտեւ ցոյցի ղեկավարներէն Սահակեան կը գրէ թէ Պատրիարք Իզմիրլեանը համաձայն էր ցոյցին, բայց ո՛չ զինեալին անոր։ Ցոյցէն մօտ տասնօրեակ մը առաջ, կը պատմէ Սահակեան, Ալէաթճեան Սրբազն կանչեց զինք տեսակցութեան մը Համար։ «Քեզ կանչեցի հասկնալու համար թէ ճի՞շտ է որ ցոյց մ'ընելու մտադրութիւն կայ»՝ կ'ըսէ անիկա։ «Պատասխանս այո՛ եղաւ։ — «ի՞նչ ձեւով», հարցուց Սրբազնը, «խաղա՞ղ թէ՝ զինեալ»։ — «Զինեալի եւ անզէնի սահմանը ճշդուած չէ», ըսի։

«— Ուրեմն, ըսաւ Սրբազնը, դեռ քանի ժամանակ կայ, գնա իմ կողմէ ընկերներուդ հաղորդէ, որ Սրբազն Պատրիարքը զինեալ ցոյցի երբեք համակիր չէ...»⁽⁵⁴⁾։

Կը թուի թէ Իզմիրլեանէն տասնամեակներ ետք լոյսին աչք բացող թուրք պատմաբանները բան մը գիտէին, զոր ամբողջ դար մը անգիտացաւ հայ պատմագրութիւնը, այլապէս խօզթունային հետ էրտողան Արքփընարն ալ պիտի չփութար հաստատելու, թէ «ղիմումնագիրին մերժումին վրայ՝ Հայոց Պատրիարք Իզմիրլեանը ոտքի հանեց Պոլսոյ Հայերը 30 Սեպտեմբեր 1895-ի Երկուշաբթի օրը, [եւ] Հարիւրաւոր Հայեր ուղղուեցան դէպի Բարձրագոյն Դուռ»⁽⁵⁵⁾։ Ըստ Արքփընարի՝ սա մէկն ըմբոստութիւն էր արդէն, որուն հեղինակները, Մուսթաֆա Թուրանի տարազումով, «Բարձրագոյն Դուռին վրայ յարձակում գործող Հայերն էին»⁽⁵⁶⁾։ Արքփընարի մօտ այսօր կարելի է գտնել դէպքերու ժամանակագրական իսախտում, որովհետեւ Հայկական շարժումը դէպի Բարձրագոյն Դուռ տեղի ունեցաւ ո՛չ թէ «ղիմումնագիրին մերժումին վրայ»՝ այլ առաջ։ Իսկ թէ ինչո՞ւ էր սա «յարձակումը» Հայերուն՝ ինչպէս բազմաթիւ թուրք պատմաբաններ՝ Թուրանն ալ չունի որեւէ պատասխան, մինչդեռ, հետաքրքրակա՞ն է, Ֆահրի Պելենն ունի։ Ըստ անոր՝ «ուշադրութիւն գրաւելով՝ պե-

տութիւններու միջամտութիւնը ապահովելու համար Պոլսոյ հայերը կազմակերպեցին զինեալ ցոյց մը»⁽⁵⁷⁾:

Թուրք պատմաբաններուն մէջ Օսման Նուրին կը մնայ միակը, որ քչիկ մը կը մատչի ճշմարտութեան: «Հայաբնակ նահանգներուն համար կառավարութենէն բարենորոգումներ պահանջեցին»՝ կը հաստատէ անիկա դարասկիզբին հրատարակուած իր մէկ գործին մէջ⁽⁵⁸⁾: Կը թուրք թէ Նուրին տեղեակ էր բովանդակութենէն Հայ Եեղափոխական Դաշնակցութեան Պոլսոյ Կեդրոնական Կոմիտէի հրատարակած Դրօշակը 24 Սեպտեմբեր/6 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր թիւ 1 Թոուցիկ Թերքին⁽⁵⁹⁾, որ կը յայտարարէր թէ «Հնչակեաններու ձեռքով կազմակերպուած Սեպտ [եմբեր] 18-ի⁽⁶⁰⁾ խաղաղ ցոյցը, որով կ'ուղէին մայր-հայրենիքի ահեղապէս անտանելի վիճակը վերջին անգամ հաւաքարար պարզել թուրք կառավարութեան եւ Եւրոպայի առջեւ...»⁽⁶¹⁾, բարենորոգումներու պահանջ մըն էր, որ ուղղուած էր Բարձրագոյն Դուռին: Իրաւ ալ՝ Ճանկիւլեանն ի՞նքն էր, որ կը գրէր յետազային թէ Հայ «ժողովուրդը խաղաղ ցոյց մը պիտի ընէ թուրք կառավարութենէն պահանջելու որ երկրին մէջ բարենորոգումներ մտցուին»⁽⁶²⁾: Օրմաննեանն իր կարգին ընդունելէ ետք սա հաստատումը՝ կը չեշտէ տակաւին: Թէ «Հազարաւոր նշանակալից բազմութեամբ [հայերը] Օսմաննեան Բարձրագոյն Դուռը կը դիմեն, որպէսզի⁽⁶³⁾ բարենորոգումներու խնդիրը շուտ եւ արդիւնաւետ կերպով վերջացնելու նպաստած ըլլան»⁽⁶⁴⁾:

Այսօր այս բոլորին հաստատումը կարելի է գտնել ամերիկեան դիւնագիտութեան թուղթերուն մէջ եւս: Այսպէս՝ Պոլսոյ Ամերիկեան դեսպան Թերելն իր կառավարութեան յղած 2 եւ 3 Հոկտեմբեր 1895 թուակիր զոյդ հեռագիրներով կը հազորդէր թէ «քանի մը հայեր քալեցին Դուռին վրայ» յայտնապէս գարման մը պահանջելու համար իրենց տառապանքներուն»⁽⁶⁵⁾, որովհետեւ «քանի մը օր առաջ անստորագիր⁽⁶⁶⁾ նամակ մըն էր լրկուեր Մեծ Վեզիրին՝ զինք տեղեակ պահելու, որ... մեծ թիւով հայեր պիտի քալէին դէպի Բարձրագոյն Դուռը՝ բռնութիւններու դէմ դարմանի մը ի խնդիր աղերսագիր մը ներկայացնելու համար»⁽⁶⁷⁾: Իրարայաջորդ այս երկու հեռագիրներէն մօտ երկուքուկէս ամիս ետք Սիացեալ նահանգներու պետական քարտուղար Ռիչըրտ Օլնին իր 19 Դեկտեմբեր 1895 թուակիր տեղեկագիրով հազորդեց Ամերիկեան Մերակոյտին թէ Պոլսոյ մէջ «քանի մը հարիւր հայեր... հաւաքուեր էին խմբովին երթալու համար Սուլթանին պալատը եւ գարման մը խնդրելու իրենց ազգակիցներուն տառապանքներուն»⁽⁶⁸⁾:

Իրականութեան մէջ, ինչպէս ցոյց կու տան փաստերը եւ օտար դիւնագիտական եւ այլարնոյթ վկայութիւնները՝ ապստամբութիւն

մը չեր 30 Սեպտեմբերի ցոյցը, զոր, այն ատեն, այդպէս ստորոգեցին արեւմտեան մամուլի կարգ մը արտայայտութիւններ՝ սուլթանական գանձէն ստացուած դրամներով, ահա թէ ինչո՞ւ համար նիւ եռքի Հայոց Հայրենասիրական Դաշնակցութիւնը չուշացաւ հակադարձելու նիւ նորք Թայմզի մէկ գրութեան: «Հայոց շարժման ճշմարիտ ոգին «ապստամբութեան» ոգի չէ, որ կը նշանակէ «կարգէ դուրս ելնել», այլ բուռն միտումն «ի կարգ մտնելու»: Նոքա կը խնդրեն կառավարուիլ» շեշտեց անիկա, եւ ապա ներկայացնելէ ետք կացութիւնը հայկական գաւառներէն ներս եւ հոն ապրող հայութեան՝ շարունակեց տակաւին, թէ «պոլսարնակ եղբարց ինկաւ Դրան դէմ բողոք մի բառնալու սրբազն պարտաւորութիւնն, [զի հայերն զինուած չէին հոն] : . . . Ահա ա'յս հայերն»⁽⁶⁹⁾, ճշմարիտ ներկայացուցիչը հայ գաւառաց, փորձեցին աղերսագիր մի ներկայացունել Մեծ Եպարքոսին: Նոքա զայդ արին երկար ամիսներ համբերութեամբ սպասելէ յետոյ եւրոպեան միջամտութեան արդիւնքին ի նպաստ իրենց, եւ երբ մտածեցին թէ բողոքելու ժամ էր՝ բողոքեցին շատ կանոնաւոր կերպով: . . . Զայրոյթի յանկարծական պայմում մի չէր, այլ մի նախամտածեալ գործողութիւն . . .

«Հայկական ցոյցն լու թիւ [արձագոյն] Դրան դէմ բողոք մի չէր: Աւելի լայն նշանակութիւն մ'ունէր, որ ընդհանուր ուշադրութեան վրիպած է: Այն բողոք մէ նաեւ տէրութեանց դէմ»⁽⁷⁰⁾, որոնք կը դանդաղէին այդքա՞ն:

Հակառակ օսմանեան դիւնագիտութեան ճկուն աճպարարութիւններուն եւ խեղաթիւրումներուն՝ հակադարձելու համար հայ մամուլին եւ հայկական կարգ մը կազմակերպութիւններու ճիգերուն՝ ցոյցը կազմակերպող Հնչակեան Կուսակցութեան պաշտօնաթերթ Հնչակն ի'նքն իսկ եկաւ ուղի բանալու օսմանեան ամբաստանութիւններուն առջեւ: Արդարեւ իր 1895-ի թիւ 10-ի խմբագրականով շոնդալից կերպով աւետելէ ետք 30 Սեպտեմբերի պատահարը Պոլսոյ մէջ՝ անիկա կը գրէր տակաւին, թէ «Հնչակեան Կուսակցութիւնը մի մեծ ցոյցով այս անգամ նախազգուշացրեց . . . եւ վառեց գրկութեան կանթեղը: Այսօր ամբողջ Եւրոպան, կառավարութիւններ, դիպլոմատիա, մամուլ, հասարակութիւն — սարսափած հայ յեղափոխական կարմիր տեսիլից, մի չտեսնուած մեծ իրարանցման մէջ են ընկել Հայկական Խնդրի առիթով: Ցոյցը, յեղափոխութեան այդ ձայնը, կտրեց պետութիւնների հաշուի թելը, պատռեց նրանց դիմակները տհաճութիւն պատճառելով նրանց եւ ստիպեց նորից եւ այլ եւս լուրջ կերպով գիմել Հայկական Խնդրի լուծման: . . . Մենք տարինք մի մեծ յաղթութիւն եւ կը ճգտենք մեր ամբողջ եռանդով հասնել վերջնական յաղթանակին: Ամէն տեղ կոիւ կը մղենք, ամէն տեղ զոհեր կը տանք,

եթէ ստիպեն մեզ այդ անել, եթէ շուտափոյթ լուծում չտրուի մեր խնդրին: Այո՛, եթէ պէտք լինի, կը դիմենք նոր եւ նոր կոփւների, նորանոր յաղթութիւնների համար»⁽⁷¹⁾:

Հնչակի Լոնտոն նստած խմբագիրին համար շատ էր վիպապաշտ եւ երազատես սա ոգեւորութիւնը, եւ այդ մէկը չնուազեցաւ երբեք նո՛յնիսկ երբ արիւնն սկսաւ յորդառատ վազել ամէնուրեք: Խուլ՝ արտաքին ճայներու դէմ՝ այս անդամ անիկա փորձեց ոտանաւորով մը երգել մեծութիւնն ու փառքը 30 Սեպտեմբերին, եւ հարց տուաւ թէ «այն ի՞նչ է, [որ] պայթեցաւ ինչպէս շանթ բոցեղէն՝ ամպերի խորին մէջ, որպէս գիծ հրեղէն...՝ իր ցնցումն ահաւոր օրհասական զարկով ժողովրդեան զնդերն զուրս բերաւ շարքով սուրբ կոռուի դաշտն՝ ընդդէմ բռնութեան խոռով», եւ ապա՝ «յանկարծ փողը հնչեց, փող յեղափոխական, շանթի պէս պատուեց օդն չոնդիւնով սոսկական, ճիչ ելաւ ահեղ եւ խառնուեց ամէն բան, օդին մէջ երեւցաւ սասունցի ուրուական, գետինը ճեղքեցաւ, արիւնը գուրս յորդաց, թշնամին խողխողուած եւ հայեր շատ մորթուած, մինչ բարձր էր ապստամբ հայի գրօշն իր թրով»⁽⁷²⁾:

Յաղթանակ մըն էր ամէն ինչ եւ ամէն քայլ, արիւնուտ յաղթանակ մը սակայն, զոր աւետելէ ետք 20 Հոկտեմբեր 1895-ի իր խմբագրականով՝ Հնչակը պիտի առաջարկէր տակաւին, թէ «յայտարարելով մեր այս մեծ յաղթութիւնը, որ մի նոր դարագլուխ է բացում հայ ժողովրդի կեանքում՝ նայենք այժմ մեր դրութեան»⁽⁷³⁾:

Նայի՞լ՝ գուցէ ըրաւ «բանաստեղծ» խմբագիրը Հնչակին, սակայն լո՛կ տարի մը ետք: Արդարեւ՝ 24 Սեպտեմբեր 1896-ի իր խմբագրականով՝ անիկա պիտի գրէր թէ «Սեպտեմբեր 18/30-ի ցոյցէն ետք բարեկարգութիւններու գործադրութեան հաւատքը զօրացաւ. այդ հաւատքին ուժ տուին նեղուցներւն բերանը հասած նաւատորմիղները եւ Անգլիոյ նախարարապետ Լորտ Սոլզբերիի շանթահարող ճառարը: Սուլթանը պատասխանեց 100,000 դիմակ նետելով Անգլիոյ առջեւ: Մեծ[ն] Բրիտանիան յաղթուեցաւ «հիւանդ մարդէն»»⁽⁷⁴⁾:

Նախազգուշացում եւ յաղթանակ՝ որո՞ւն համար եւ որո՞ւն դէմ սակայն: Եթէ յաղթանակ մըն էր անիկա՝ ուրեմն ըմբռստութիւն մըն էր կատարուածը, իսկ եթէ ըմբռստութիւն մը չէր, ինչպէս կը վկայեն հայ եւ օտար բազմաթիւ ականատեսներ եւ թուղթեր, այլ պարզօրէն խաղաղ ցոյց մը խնդրագիր մը ներկայացնելու համար Օսմանեան Կայսրութեան վարչապետին՝ այն ատեն սնամէջ մեծխօսիկութիւն մըն էր կատարածը Հնչակին, անխոհեմութիւն մը եւ անպատասխանատու գործ, աւելին՝ գրգռութիւն մը եւ ո՛չ նախազգուշացում: Բոլոր պարագաներուն ալ՝ կար անիմանալի բան մը այս բոլորին մէջ, զոր ընկալել կարենալու համար հայ պատմագրութիւնը հազիւթէ ժամանակ

գտաւ տրամադրելու։ Լէոն քննադատեց կատարուածը, սովետահայ պատմագրութիւնը անգիտանալ փորձեց զայն, Հնչակեանը՝ հազիւթէ մատչեցաւ անոր եւ մի՛շտ ալ եղածէն ներս ուզեց տեսնել արիւնագին եւ կարմիր յաղթանակ մը, մինչ արտասահմանեան պատմական գիրն ու գրականութիւնը լո՛կ արիւն եւ սպանդ տեսան անկէ ներս։

Բարդ, շա՛տ են բարդ սեպտեմբերեան սա ցոյցին ետին կեցող հոգեկան ու հոգեբանական, ընկերային ու տնտեսական, կրօնական եւ զգացական, քաղաքական եւ դիւանագիտական, ու մանաւանդ կուսական եւ հատուածամոլական գործոնները, որոնց մէկ համադիր պոռթկումը հանդիսացաւ անիկա, եղաւ նաեւ յուսահատութեան մէջ ծայրայեղականութեան մէկ զրսեւորումը, բանե՛ր այս բոլորը՝ որոնք մի՛շտ ալ զուրս մնացին հասողութենէն հայ պատմագրութեան եւ պատմագիրին։ Ու տակաւին եղան իրականութիւններ՝ որոնց ո՛չ մէկն եղաւ վերահասու։ Արդարեւ՝ Նիւ Եորքի Տէյլի Նիուզ օրաթերթին թղթակիցն էր որ 1895-ի Նոյեմբերին պիտի հեռագրէր Պոլիսէն, թէ, ինչպէս կը թարգմանէ Նիւ Եորքի Հայքը, «Կ. Պոլսէն բարձրաստիճան պաշտօնիայի մը յղած նամակ մի կ'ասէ թէ Սուլթանն միայն պատախանատու է այն ժխորմանց եւ կոտորածոց համար որ [ոնք] տեղի ունեցան հոն։ Քանի մ'ամսէ ի վեր պալատական գործակալներ կը յորդորէին զՊատրիարքն ներմուծել առ Սուլթանն պատգամաւորութիւն մի՛ ինդրելու կայսերական գթութիւն եւ բարեկարգութիւն, ըստ որում դեսպանաց միջամտութիւնն գժպէի է։ Պատրիարքն կը պատասխանէր թէ ինքն կարող չէր անել զայդ։ Յայնժամ պալատի գաղտնի գործակալներ զրդեցին հայերն ներկայացունել Մեծ Եպարքուին աղերսագիր մի, որոյ ընդունելութիւնն խոստացան։ Ուրեմն ցոյցն պալատական ներքնգործութեան արդիւնք էր։ Երբ հայք տեսան թէ ի ծուղակ առաջնորդած էին, շատքն զրգուցան եւ կրակեցին։ «Սովթա» կոչւածներն որք ջարդերն արին հետեւեալ օրն՝ զինորներ կամ արձակեալ բանտարկեալներ էին՝ սովթայի հանդերձ հագած ու զինւած։ Նոցա հրաման եղած էր միայն սպաննել հայերուն։ Այս ծրագիրն հաշւեալ էր այնպէս ցուցնել թէ մոլեռանդ յարոյթ մ'էր։ Սակայն ամենայն իրօք կազմակերպեալ կոտորած մ'էր դեսպաններն վախցունելու մտօք կարգադրուած»⁽⁷⁶⁾։ Այժմ կարելի չէ ճշել իրաւութիւնը Տէյլի Նիուզի հեռագրին առաջին մասին, սակայն կը թուի թէ վերջին տեղեկութիւնները իրագործելու համար իշխանութիւնները սովթայի վերածեցին կարգ մը բանակայիններ։ Արդարեւ Լեւոն Բաշալեանի 18 Դեկտեմբեր 1896-ին Արքիար Արքիարեանի յղուած մէկ նամակը կ'ըսէր ի միջի այլոց թէ Տիկին Շահնազարն իր մէկ նամակով գրեր էր իր աղջիկներուն, որ «Սուլթանը իր զինուորներուն սովթայի հագուստ հագցուցած՝ հայերը ջարդել կու տար»⁽⁷⁸⁾։

Եթէ ճի՛շտ էին այս բոլորը, իսկ ճի՛շտ ըլլալու ունին ամէ՛ն հաւանականութիւն՝ օսմանեան ծուղակն ինկած կազմակերպութիւն մը եղաւ ցոյցին ետին կեցող ուժը եւ անգիտակից կերպով ընձեռեց Սուլթանին ոսկի այն առիթը որուն այդքա՞ն պէտք ունէր անիկա միանգամ ընդմիշտ վերջ մը դնելու համար հայկական խլրտումներուն:

3.

Սակայն հոս, ճի՛շտ հոս ալ անհրաժեշտ կը դառնայ տալ այն փաստաթուղթը զոր իրենց ձեռին ունէին 30 Սեպտեմբերին կազմակերպիչները: Հետաքրքրական է, որ զանազան հեղինակներ զայն կը կոչեն պահանջագիր, բողոքագիր, բողոքախառն պահանջագիր, բողոք, յայտարարութիւն, խնդրագիր կամ աղերսագիր: Այժմ այս փաստաթուղթէն ձեռքի տակ կը գտնուին քանի մը փոփոխակներ, որոնցմէ լո՛կ մէկն է ամբողջական⁽⁷⁷⁾: Մնացեալները կա՛մ ամփոփում են՝ ինչպէս է պարագան Օզանեանի տուածին⁽⁷⁸⁾, բովանդակութիւն՝ ըստ Օսման Նուրիի⁽⁷⁹⁾, եւ պահանջագիր՝ Արսէն Կիտուրի համաձայն⁽⁸⁰⁾: Կարգ մը պարագաներու հատուածներ են անոնք եւ առ այդ՝ ոչ-ամբողջական⁽⁸¹⁾: Որքան որ ծանօթ է մեզի՝ օտար լեզուով անիկա ունի միայն մէկ հրատարակութիւն⁽⁸²⁾ անգլիական Կապոյտ Գիրքերուն մէջ. Փրանսական Եեղին Գիրքը չունի զայն: Իսկ մնացեալ դիւանագիտական թուղթերը չեն հրատարակած սա փաստաթուղթը: Այսուհանդերձ՝ հրապարակի վրայ գտնուող եւ Կիւթեմպերկի գլանէն անցած բոլոր տուեալները ջուրը կ'ըմպեն միեւնոյն աղբիւրէն եւ կ'օգտագործեն միեւնոյն վաւերագիրը, ի՞նչ փոյթ որ անոնց միջեւ գտնուին տարբերութիւններ բովանդակութեան, լեզուական շարայարումի, արտայայտչական եւ բառային արտայայտութեան եւ նոյնիսկ՝ կէտաղրութեան: Ըստ Հնչակեան հեղինակութեան մը՝ «ամրսներ տեւող գաղտնի պատրաստութիւնները կը լրանան Սեպտեմբեր 16-ին: Յայտարարութիւնները, 40 օրինակ հայերէն, 10 Փրանսերէն եւ 10 Թուրքերէն՝ կը ցրուցւին նոյն օրը կէսօրին»⁽⁸³⁾: Օզանեան կը գրէ թէ «ցոյցը ղեկավարող 4 անձնաւորութիւններ իրենց ձեռքին մէջ ունէին այն պահանջագիրը, ուր մանրամասնօրէն պարզուած էին օրուան վիճակն ու գծուած՝ անոր դարմանները: . . . Ահա ամփոփումը այն բանաձեւին, որով Պապը Ալիի ցոյցին ատեն Հնչակեան Կուսակցութիւնը իր բողոքներն ու պահանջները ներկայացուց կառավարութեան ու Մեծ Պետութիւններուն»⁽⁸⁴⁾: Իր կարգին՝ Հնչակեան Կուսակցութեան երկհատոր պատմագիրքին հեղինակը կու գայ աւելցնելու, թէ «ցոյցի յայտարարութիւնը՝ հայերէն, թուրքերէն եւ

ֆրանսերէն, կը ցրուեն քանի մը օր առաջ նոյնիսկ դիւանագիտական շրջանակներուն։ Կը պատրաստուի բողոք-պահանջագիր մը, որ պիտի տարուէր Բ[արձրագոյն] Դուռ եւ ներկայացուէր Սուլթանին։ Ահա՝ այս պահանջագիրը, խմբագրուած՝ Մ[իհրան] Տամատեանի կողմէ»⁽⁸⁵⁾։ Այլ տեղ՝ կիտուր կը գրէ թէ «Սեպտ[եմբեր] 18-ին Պապը Ալիին ներկայացուելիք բողոք-պահանջագիրը հետեւեալն էր»⁽⁸⁶⁾։ Տամատեան ինքն ալ կը հաստատէ թէ ի՞նքն էր հեղինակը բողոք պահանջագիրին, որուն «պատրաստութիւնը ֆրանսերէն եւ հայերէն յանձնուեցաւ Մ[իհրան] Տամատեանին»⁽⁸⁷⁾։

Սակայն առանց խորելու առկայ հայ կուսակցութիւնները եւ միացնելով զանոնք ցոյցի կազմակերպումին մէջ⁽⁸⁸⁾, թուրք պատմաբան Օսման Նուրին վստահութեամբ կը հաստատէ թէ «կոմիտէները»⁽⁸⁹⁾ գործեցին աւելի մեծ անհամբերութեամբ։ 1895-ի Սեպտեմբերի 28-ին⁽⁹⁰⁾ բողոքագիր մը յանձնեցին Բարձրագոյն Դուռին։ Այդ բողոքագիրին բովանդակութիւնը հետեւեալն էր»⁽⁹¹⁾։ Օզանեանի տուեալներով՝ այս փաստաթուղթը ներկայացուեցաւ մեծ պետութիւններուն եւ Օսմանեան Կայսրութեան օրուան կառավարութեան, այսինքն՝ Բարձրագոյն Դուռին։ Կիտուր կը հաղորդէ թէ անիկա պիտի տարուէր Բարձրագոյն Դուռ եւ ներկայացուէր Սուլթանին, մինչդեռ Օսման Նուրին պարզօրէն կը հաւաստէ թէ կուսակցութիւնները բողոքագիր մը յանձնեցին Բարձրագոյն Դուռին։ Քննութիւններն ու պրատումները, սակայն, ցոյց կու տան որ սա պահանջագիրը, բողոք-պահանջագիրը, բողոքագիրը, խնդրագիրը կամ աղերսագիրը Դուռին կամ Սուլթանին յանձնելու տրուեցաւ ոչ մէկ առիթ։ Սահակեանն ալ չի յիշեր զայն յանձնած ըլլալը իշխանութիւններուն, որովհետեւ ձերբակալեցին զինք պալատի երկաթեայ դուռէն մտնելէ առաջ։ Յուշագրողները կ'ըսեն թէ անկէ չորս օրինակ կային Դուռին յանձնելի, սակայն չեն ըսեր թէ անոնցմէ որեւէ մէկը յանձնուեցա՞՞ թէ ոչ։ Յստակէ այժմ, սակայն, որ սա գիրը հասաւ իշխանութիւններուն ձեռքը՝ արիւնի ճամբռով։ Ահաւասիկ այդ գիրը՝ իր ամենին վաւերական եւ ամբողջական ձեւին մէջ։

«Կ. Պոլսոյ տեղացի եւ ասիական ամէն նահանգէ պանդուխտ հայերս միաձայն հաւանութեամբ կազմակերպեցինք այս ցոյցը հանդիսաւոր կերպով բողոքելու համար մեր երկրին մէջ տիրող արդի կացութեան դէմ եւ Բ[արձրագոյն] Դրան ու Եւրոպային ներկայացնելու համար հայ ժողովուրդին պահանջումները»⁽⁹²⁾։

«Մենք կ'ուզենք այսօր անգամ մը եւս մեր կացութեան վրայ հրաւիրելով քաղաքակիրթ աշխարհին ուշադրութիւնը՝ յայտարարել թէ անխախտելի որոշում տուած ենք այլեւս համակերպութեամբ չտանիլ արդի մահաբեր եւ անիրաւ վիճակնիս»⁽⁹³⁾։

«ՄԵՆՔ ԿԼ ԲՈՂՈՔԵՆՔ այն սիսթեմաթիք հալածանքին դէմ, որուն ենթակայ եղած է մեր ժողովուրդը նամանաւանդ այս վերջին քանի մը տարիներս, հալածանք՝ որ Բ[արձրագոյն] Դրան կողմէ ընդունուած է իբր կառավարական սկզբունք, միտք ունենալով բնաջինջ ընել հայերը իրենց բնիկ երկրէն։ Այս իրողութիւնը լիուլի կը հաստատեն մէկ կողմէ հիւպատուներու տեղեկագիրները եւ եւրոպական թերթերու թղթակցութիւնները եւ միւս կողմէն՝ պաշտօնական տեղեկագիրները եւ շարունակական գանգատները, որոնք կը տեղան Ազգային Պատրիարքարանը⁽⁹⁴⁾։

«ՄԵՆՔ ԿԼ ԲՈՂՈՔԵՆՔ քաղաքական անթիւ ձերբակալութեանց դէմ, բանտարկեալներուն վրայ գործադրուած բարբարոսական եւ հակամարդկային տանջանքներուն դէմ, քիւրտերու վայրագիտգութեանց դէմ, ինչպէս նաև պաշտօնեաներուն եւ հարկահաններուն դէմ⁽⁹⁵⁾։

«ՄԵՆՔ ԿԼ ԲՈՂՈՔԵՆՔ Սասունի կոտորածին դէմ, յորում, ինչպէս հաստատուած իրողութիւն մըն է այսօր, մեր հազարաւոր եղբայրներն ու քոյրերը, որոնք համարձակած էին խնդրել ապահովական երաշխաւորութիւն իրենց կեանքին, ինչքին, իրենց պատուոյն պաշտպանութեանը եւ իրենց կրօնքին ազատ պաշտամունքին համար, նկատուեցան իբր ապստամբներ, ուստի եւ զինուորներէն ջարդուեցան եւ իրենց արիւնին մէջ լողացին⁽⁹⁶⁾։

«Մեր ժողովուրդը անհրաժեշտ [կերպով] պէտք ունի անդորրութեան եւ ապահովութեան, որպէսզի կարենայ, ինչպէս իբր արդար իրաւունքն է, համեմատաբար բարեկեցութիւն ձեռք բերել ու հասնի այն յառաջդիմութեան եւ քաղաքակրթութեան, դէպի ուր կը ուիմեն ուրիշ ժողովուրդներ⁽⁹⁷⁾։

«Յանուն մեր այդ արդար ձգոումներուն. —

«ՄԵՆՔ ԿԼ ՊԱՀԱՆՁԵՆՔ օրինական իրաւունքներ, որոնք բացարձակօրէն մեզի երաշխաւորեն մեր կեանքին եւ ինչքին բացարձակ ապահովութիւնը, մեր պատուոյն պահպանութիւն եւ յարգանք։

«ՄԵՆՔ ԿԼ ՊԱՀԱՆՁԵՆՔ ազատութիւն խղճի, խօսքի, մամուլի եւ հանրային գումարումներու, օրէնքին առջեւ ամենուն բացարձակ հաւասարութիւն⁽⁹⁸⁾։

«ՄԵՆՔ ԿԼ ՊԱՀԱՆՁԵՆՔ, որ որեւէ ձերբակալութիւն անմիջապէս իբր արդարացումն ունենայ դատարաններու առջեւ, որով կարելի է նախնական բանտարկութիւնը եւ կամայական ձերբակալութիւնները արգիլել։ Որ մեզի արտօնութիւն տրուի զէնք կրել [ու], քանի որ անկարելիութիւն կայ քիւրտերը զինաթափ ընելու⁽⁹⁹⁾։

«ՄԵՆՔ ԿԼ ՊԱՀԱՆՁԵՆՔ, որ վարչական բաժանումներուն թիւը զեղջուի հայկական վեց նահանգներուն մէջ, որոնք են.

էրզրում, Պիթլիս, Վան, Սըվազ, Մամուրէթ-իւլ-Ազիզ եւ Տիարպեքիր: Այս զեղջումը պէտք է [որ] կատարուի այնպէս, որ վերոյիշեալ կուսակալութեանց ժողովուրդները ազգագրական սահմանագծերով որոշուին⁽¹⁰⁰⁾:

«ՄԵՆՔ ԿԼ ՊԱՀԱՆՁԵՆՔ այդ վեց նահանգներու համար ընդհանուր կառավարիչի մը հաստատումը: Ամէն պարագայի մէջ այդ պաշտօնը պիտի յանձնուի եւրոպացիի մը, որ պիտի նշանակուի պետութիւններէն: Այդ պաշտօնեան պիտի կառավարէ իր վարչութեան յանձնուած երկիրը աջակցութեամբը տեղական ժողովի մը, որուն անդամնեց պիտի ընտրուին ընդհանուր քուէարկութեամբ՝ առանց իւրութեան ցեղի, կրօնքի եւ դասակարգի⁽¹⁰¹⁾:

«ՄԵՆՔ ԿԼ ՊԱՀԱՆՁԵՆՔ տնտեսական բարենորոգումներ տեղական պէտքերուն համաձայն, ինչպիսին՝ հարկերու թեթեւացում, տարապարհակ աշխատութեանց, քիւրտ պէյքերու եւ աղաներու համար ձրի աշխատութեանց ջնջում, տասանորդի, վարձակալութեան ջնջում, ինչպէս նաեւ ջնջում քիւրտերու դրած ապօրէն հարկերու եւայլն: Ամբողջ երկրին համար միաձեւ տուրքերու միատեսակ դրութիւն, երկրագործութիւնը եւ արդիւնաբերութիւնը վերակենդանացնելու յատուկ բարենորոգումներ: Վերջ տրուի այն դրութեան որով հայոց հողերը բռնութեամբ անոնց ձեռքէն յափշտակելով քիւրտերուն կը բաշխուի, ինչ որ տեղի կ'ունենայ նամանաւանդ լեռնային տեղերը: Ընդհակառակը՝ կ'ուզենք որ հող տրուի չունեցող գիւղացիներուն, եւայլն⁽¹⁰²⁾:

«Հաստատ համոզուած ենք, որ վերոյիշեալ պահանջներուն իրականացումը անհրաժեշտ է թէ՛ հայերուն ընդհանուր ապահովութեանն ու բարեկեցութեանը համար եւ թէ [ալ] այն տարբեր ժողովուրդներուն որոնք մեր երկիրը կը բնակին եւ որոնց հետ մեր շահերը միեւնոյնն են⁽¹⁰³⁾:

«Հաստատ համոզուած ենք, ընդհակառակն, որ իրաց ներկայ անկանոն վիճակին շարունակութիւնը անխուսափելի կերպով ամենամեծ չարիքներու պատճառ պիտի ըլլայ թէ՛ մեր երկրի, թէ՛ մեր դժբախտ ժողովրդի եւ թէ [ալ] ամբողջ Օսմանեան Կայսրութեան համար⁽¹⁰⁴⁾:

«Սակայն հայկական ձմեռը՝ քաղաքանտեսական շատ մը խստութեանց եւ դժուարութեանց հետ միատեղ՝ կը մօտենայ, այնպէս որ կորովալիր եւ անմիջական գործողութեան մը հարկը անհրաժեշտ է⁽¹⁰⁵⁾:

«Այս պատճառաւ որոշեցինք վճռական ապացուցական կերպով յիշեցնել Սուլթանին եւ Պետութեանց Հայկական Խնդրոյն նպաստաւոր եւ անմիջական լուծումի մը անհրաժեշտ հարկը⁽¹⁰⁶⁾:

«Ուստի ընդհանուր կերպով մը անոնց կը ներկայացնենք մեր օրինաւոր պահանջումներն բարենորոգումներու, որոնց գործադրութիւնը միայն կրնայ երաշխաւորել խաղաղութիւնը եւ ապահովութիւնը մեր երկրին, որ այնքան երկար ատենէ ի վեր մատնուած է անիրաւ հալածանքի եւ արիւնալից խռովութեանց»⁽¹⁰⁷⁾:

Այժմ փոքր բաղդատական մը այս փաստաթուղթին առկայ վեց տարբերակներուն՝ պիտի ցոյց տայ որոշ զանազանութիւն մը բովանդակութեան, որուն աւելի մօտ մէկ քննութիւնը զանոնք պիտի ենթարկէ որոշ խմբաւորումի՝ ոճային, արտայայտչական եւ բովանդակային յարանմանութիւններու եւ տարբերութիւններու տուեալներով։ Մենք չենք որոշած մանրամասն մէկ վերլուծումը կատարել այս բոլորին, սակայն յստակ է որ անոնցմէ ոմանց մօտ կը պակսին որոշ հատուածներ, երբ միւսներն ունին զանոնք կամ որպէս ամբողջութիւն եւ կամ ալ որպէս ամփոփում։ Անոնցմէ ոմանց մօտ նշմարելի է թարգմանական եւ խմբագրական որոշ միջամտութիւն։ Լեզուական, ոճային եւ բառային տարբերութիւններ կան Կիտուրի տուած զոյգ վաւերաթուղթերուն մէջ, այսուհանդերձ՝ յստակ է որ անիկա որպէս ալբիւր օգտագործած է քառասնամեակի Յուշարձանին փաստաթուղթը։ Նոյն հաստատումը ի գորու կը մնայ նաեւ Գեղամ Վարդեանի պարագային։ Վաւերագիրին վեց այս տարբերակներէն իրարու մերձաւորագոյնները կը մնան Յուշարձանին եւ Ցիսնամհակին, Կիտուրին եւ անգլիական Կապոյտ Գիրքին ունեցածները՝ հակառակ անոնցմէ ներս առկայ տարբերութիւններու։

Բաղդատական մը Յուշարձանի եւ Օզաննեանի տուած նիւթերուն՝ պիտի ցոյց տայ թէ հակառակ որ ամփոփում մըն է Օզաննեանի Հայապատումինը՝ անոր հատուածներուն մէջ յաճախ կը կատարուի բառացի օգտագործումը Յուշարձանի տուեալներուն՝ ի՞նչ փոյթ որ Օզաննեան մերթ գուրս կը ճգէ որոշ նիւթեր՝ գուցէ զանոնք անհամատեղելի նկատելով Բարձրագոյն Դուռ ներկայացուելիք պահանջագիրին տառին ու ոգիրին, մինչդեռ Օզաննեանին համար անհրաժեշտ էր տալ նա՛եւ մէկ ամփոփումը թողլքուած այս հատուածներուն, որովհետեւ օսմանան իշխանութիւններուն ներկայացուելիք այս պահանջագիր-բողոքագիրին վերջին վեց պարբերութիւնները ո՛չ միայն կը խօսին անմիջական անհրաժեշտութեանը եւ պայմաններուն մասին Արեւմտեան Հայաստանի իրազրութիւնը բարելաւելու՝ այլ մանաւանդ կու գան եղբայանգումի մը հասցնելու հոգեկան եւ իմացական կառոյցը փաստաթուղթին, որ վերլուծումի վերջին հանգրուանին՝ դրսեւորումն իսկ է հայութեան ներքին աշխարհին։

Հետաքրքրական է, սակայն, Օսման Նուրիի մօտ առկայութիւնն այս փաստաթուղթին, որուն անիկա կու տայ հակիրճ՝ այլ բա-

ւական մը աղճատուած մէկ բովանդակութիւնը սակայն: Նուրին որ իր պատմագիրքին երեք հատորները գրելու համար ազատորէն օգտագործեց եւրոպական դիւանագիտական թուղթեր, յուշագրութիւններ, արձանագրութիւններ, յուշագիրեր, պայմանագիրեր, որովհետեւ, ինչպէս ի՞նքն իսկ կ'ըսէ Օսմանեան պետութեան վերջին երեսնամեակին հրատարակուած է պաշտօնական ոչ մէկ գիր, եւ ամէն ինչ պահուեր է գաղտնի⁽¹⁰⁸⁾: Հայկական այս փաստաթուղթը ձեռք անցընելու ունէր լո՛կ մէկ ճանապարհ — անգլիական Կապոյտ Գիրքը: Իրաւ էր, որ անոր Փրանսերէն եւ Հայերէն օրինակները յանձնուեցաւ օտար գեսպանութիւններուն եւ Հայոց Պատրիարքութեան: իսկ թրքակա՞նը: Էօգթունան ի՞նքն իսկ կը հաստատէ, թէ «թէպէտեւ Հայերը կը նպատակադրէին Բարձրագոյն Դուռ գալով բողոքագիր մը ներկայացնել՝ չյաջողեցան: Հազիւ թէ Գատըրկայէն կրցան ելլել Սուլթան Համիտի մերձակայքը: Զկարողացան Բարձրագոյն Դուռ հասնի»⁽¹⁰⁹⁾: Եթէ ճշմարտութիւն մըն է այս՝ ձերբակալուած Սահակեանի ձեռքն եղող օրինակը երբեք ալ չէր կրնար հասած ըլլալ Օսման Նուրիի ձեռքը: Փաստաթուղթին առաջին հրատարակութիւնը կատարուեցաւ անգլերէնով՝ 1896-ին, սակայն կը թուի թէ անկէ տեղեակ էին սակաւաթիւ Հայեր, որոնց համար անհրաժեշտ էր սպասել ճի՛շտ երեքուկէս տասնամեակ՝ 1930-ին հանդիպելու համար անոր Հայերէն առաջին հրատարակութեան, որմէ ետք զայն կարելի է գտնել քանի մը այլ հրատարակութիւններու մէջ: Կը թուի թէ Օզանեանն ունէր անոր մէկ պատճէնը՝ 1912-ին հրատարակել կարենալու համար ամփոփ մէկ օրինակն անոր, սակայն այս պարագային ալ հարց կը ծագի թէ ո՞ր լեզուով գրուածն էր անորը⁽¹¹⁰⁾:

Այսօր աւելի քան վստահ ենք, որ տասնամեակներու փոշիներու հեւքին ներքեւ կքած դիւնագիտական թղթածրարներու մուրթին մէջ պահ մտած կան օրինակները նախ՝ Սուլթանին եւ ապա՝ անոր մերժումէն ետք անոր վարչապետին ներկայացուելիք փաստաթուղթին: Մեզի կը թուի թէ Սահակեանի ձերբակալութենէն առաջ իսկ Ելլուրզն ստացաւ օրինակ մը սա պահանջագիր-բողոքէն, եւ այդ մէկը՝ գուցէ դիւնագիտական անտես ու գաղտնի ճամբաներով՝ որպէս հետեւանք դիւնագիտութեան պարզած հակամարտութիւններուն եւ հակասութիւններուն: Այժմ գա՛ր մը ետք պոլսահայութեան դէպի Բարձրագոյն Դուռ երթէն՝ շա՛տ հաւանական կը թուի այս վաւերաթուղթին Սուլթանին յանձնումը Անգլիոյ դեսպան Սըր Ֆիլիփ Քըրիի, Ֆրանսայի դեսպան Փոլ Քամպոնի, կամ Ռուսիոյ դեսպան Նելիտոֆի կողմէ: Երբեք մտահան ընելու չէ նաեւ գերման դեսպան Զառլուման, որուն շա՛տ սերտ էին յարաբերութիւնները Սուլթանին հետ: Աւելին՝ հաւանական է նաեւ, որ սա փաստաթուղթին մէկ օրինակը իշխանու-

թիւններուն յանձնուած ըլլար Հնչակեան Կուսակցութեան Պոլսոյ զեկավարներէն մէկուն՝ կամ նոյնինքն ոստիկանութեան նախարար Հիւսէին նազըմ փաշայի յիշած Յակորին ձեռքով⁽¹¹¹⁾, առանց որ զայն գիտցած ըլլար ոեւէ մէկն իր Կուսակիցներէն:

Այսօր ի'նչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ անվարան կարելի է յայտարարել, թէ Օսման Նուրին ունեցաւ պատճէնը այս փաստաթուղթին եւ տուաւ անոր բովանդակութիւնը՝ միայն թէ իր տուածն ունեցաւ քազում զարտուղութիւններ Տամատեանի գրիչին ելածէն եւ բազմաթիւ աղաւաղումներ, որոնց ամբողջութիւնը փաստաթուղթն ընծայեց յարձակողական եւ հակապետական:

L. Վ.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Օսմաններէնի մէջ՝ արաքրքնէնին փոխ առնուած Պապը Ալին, զոր հայացուցած է հայ պատմագրութիւնը՝ կը նշանակէ Բարձրագոյն Դուռ և կը կենայ Օսմաննեան կայսերական կառավարութեան տեղ: Այս անունով ալ ծանօթ է հայ պատմագրութեան մէջ 30 Սեպտեմբեր 1895-ի Պոլսոյ Հնչակեան 8ոյցը:
2. Arménus Vambery, *The Story of My Struggles*, London, [n. d.], p. 343.
3. Dogan Avcioglu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, üçüncü kitab, Istanbul, 1974, s. 1091.
4. Լեո, Թիւրքահայ Եթղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը, Խո. Ա., Փարիզ, 1934, էջ 175:
5. Այս բոլորին մասին տես՝ Լեւոն Վարդան, «Զարդերը Օսմաննեան Կայսրութեան մէջ, 1806-1938», Զարթօնք, 25-26 Յունիս 1969, էջ 2 յաջորդարար:
6. Տես՝ Պրոֆ. Զ. Ա. Կիրակոսեան [խմբ.], Հայաստանը Միջազգային Դիւնագիտութեան և Սովետական Արտաքին Քաղաքականութեան Փաստաթղթերում (1828-1923), Երևան, 1972, էջ 128:
7. Անգլիական նշումում օրինակի մը համար տես՝ Great Britain, Foreign Office, *British Documents on Foreign Affairs*, Pt. I, *The Near and Middle East, 1856-1914*, vol. 17, *The Ottoman Empire, Arabia and the Gulf: British Strategic Interests, 1885-1907*, London, 1985, pp. 118-123:
8. 7 Սեպտեմբեր 1880-ի այս յուշագիրին համար տես՝ Marcel Léart, *La Question Arménienne à la lumière des documents*, Paris, [1913], p. 32-37:
9. Մարտ-Ապրիլ 1895-ի այս յուշագիրին համար տես՝ Առյն, էջ 38-42: Տես նաև՝ Կիրակոսեան, էջ 130-137, և Լեո, Հայոց Հարցի Վաւերագրերը, Թիֆլիս, 1915, էջ 201-212: Ասկէ եսք կը նշուի որպէս Հայոց Հարցի:
10. Բարենորոգմներու այս ծրագիրին համար տես՝ Կիրակոսեան, էջ 136-147, Հայոց Հարցի, էջ 213-234, և Léart, p. 43-52:
11. Այս պատասխանին եւ իրազործին ծրագիրին համար տես՝ Կիրակոսեան, էջ 148-149, Հայոց Հարցի, էջ 235-237, և Léart, p. 53-58:
12. Léart, p. 6.
13. Տես՝ Կ. Թումայեան, Պատմութիւն Արեւելեան Խնդրոյ և Առաջնորդ Հայկական Հարցի, Խո. Բ., Լևոնն, 1905, էջ 555:
14. Գագիկ Օզմենան, Հայապատում, Մարզուան, 1912, էջ 224: Ընդգծումը կը պատկանի Օզմենանին:
15. Թումայեան, Բ., էջ 556:
16. Մահաքիա Արքեպիկոպոս Օրմաննեան, Ազգապատում, Խո. Գ., Պէյրութ, 1966, ս. 5023-5024: Ասկէ եսք կը նշուի որպէս Օրմաննեան, Գ.:
17. Abdulhamit'in Hatira Defteri, Istanbul, 1973, s. 56. ասկէ եսք կը նշուի որպէս Abdulhamit'in տես նաև՝ Լեւոն Վարդան, «Գաղանը որ խօսցաւ», Զարթօնք, 23 Սեպտեմբեր 1977, էջ 2: Ասկէ եսք կը նշուի որպէս «Գաղանը»:
18. Abdulhamit'in, s. 57-59, և «Գաղանը», 23 Սեպտեմբեր 1977, էջ 2:
19. Նոյն, և Abdulhamit'in, s. 57:
20. Այս մասին տես՝ Mehmed Hocaoglu, *Arsiv Vesikalariyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler*, Istanbul, 1976, s. 208-212:
21. Ministère des Affaires Etrangères, *Documents diplomatiques : Affaires Arménienes (Projets des Réformes dans l'Empire Ottoman, 1893-1897)*, Paris, 1897, p. 137. ասկէ եսք կը նշուի որպէս *Affaires Arménienes*.
22. Avcioglu, s. 1089-1091.

23. Դեսպանական յանձնախումբի աշխատանքներում մէկ արդիւմքը յանձնուեցաւ ինչպէս Փրանսական՝ նոյնպէս նաև արեւմտեան միւս պետութիւններուն: 25 Յունուար 1896 թուակիր հեռագիրով մը Պոլսայ Փրանսական դեսպան Փոլ Քամպոն կը յայտնէր ու այս գործը պատրաստուեցաւ վեց դեսպաններու կողմէ՝ ըստ այն տեղեկագիրներուն որոնք իրենց դրկուեր էին իրենց հիւապատօսներէն: Այս տեղեկագիրները բննուեցան հաւաքական կերպով և բաղդատուեցան իրարու հետ, և անոնց բաղդատութեան յանապացաւ ներկայ տախուակը: Տես՝ *Affaires Arméniennes*, ո. 198: Տախտակին համար տես՝ նոյն, էջ 199-211: Խոկ լոկ Սասունի հարցին շուրջ ներկայացուած հաւաքական տեղեկագիրն համար տես՝ նոյն, էջ 96-111:
24. Frederick Davis Greene, *Armenian Atrocities, or the Sword of Mohammed*, New York, 1896, ո. 29.
25. Օրբանեան, Գ., ս 5024-5025:
26. Ստեփան Շահպազ, *Արքիար Արքիարեան*, Պէյրութ, 1988, էջ 62:
27. Գ. Ք. Ղարիբջանեան, եւ այլք [Խմբը], Հայերի Ցեղասպանութեան Պատմութիւնից, (Գևորգին Փարմագիսն Բիւթան), Երեւան, 1990, էջ 13:
28. Rev. Edwin Munsell Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, New York, 1896, ո. 398-399:
29. Առ. Խաչ-Պապեան, «Հայկական մեծ ցոյց և կոստրածներ կ. Պոլսում. նամակ» կ. Պոլսից, 19 Սեպտ. 1895», *Մուրճ*, է. տարի, թիւ 9-10, Թիֆլիս, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, 1895, էջ 1308: Ասկէ եսք կը նշուի որպէս Խաչ-Պապեան, «Նամակ» 19 Սեպտ. 1895»:
30. Եթուագյին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները հաստատուելն եսք՝ իր շրջանակին մէջ ծանօթ դարձաւ «Հեվթիկիլ Կարօն» յորչորդաւով:
31. Արտաւազդ Օհանջանեան, Կուսակցական անունով՝ Արքիր:
32. Կ'ակնարկէ բարեմորուգումներու Մայիս Տասմէկեան ծրագիրին:
33. Ընդգծումը կը պատկանի Սահակեանին:
34. Հեվթիկիլ Կարօն, «Պապը Ալիի ցոյցը», *Հնչակեան Տարեգիրք*, Բ. տարի, Փրավիտնեան, 1932, էջ 35-36:
35. «The Constantinople riots», *The Halifax Herald*, 5 October 1895, ո. 4.
36. Hocaoglu, ս. 220.
37. Այսինքն՝ Պոլսոյ մէջ:
38. George Washburn, *Fifty Years in Constantinople*, Boston/New York, 1909, ո. 238.
39. Greene, ո. 29 և 41-42.
40. Կ'ակնարկուի 15/27 Օւնիս 1890-ի Գում Գափուի ցոյցին որ տեղի ունեցաւ հնչակեաններու նախաձեռնութեամբ, եւ որուն մասնակցեցան իններ հազարէ աւելի հայեր՝ բողքելու համար բրկական իշխանութիւններու հայացինչ Էաղաքականութեան դժմ: Ցոյցի ընթացքին կարդացուեցաւ բողքագիր մը եւ պատահեցան արիւնալի բախումներ, ու եղան մահեր: Բողքագիրին համար տես՝ Յուշարձան՝ նուիրուած Խօսիր Հեմուկրան Հնչակեան Կուսակցութեան Քառասնամեակին, Փարիզ, 1930, էջ 282-283: Ասկէ եսք կը նշուի որպէս Յուշարձան: Տես նաև՝ Յիսուսակ (1887-1937) Խօսիր Հեմուկրան Հնչակեան Կուսակցութեան, Փրովիտնեան, 1938, էջ 48-50: Ասկէ եսք կը նշուի որպէս Յիսուսամեան, եւ [Արսէն Կիտոր], Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան Կուսակցութեան, հու. Ա., Պէյրութ, 1962, էջ 55-57: Խոկ ցոյցին մասին ըմդհանրապէս տես՝ Յ. Կ. Ճամկիւլեան, Յիշատակներ Հայկական Ճգնաժամէն, մասն Գ., Կ. Պոլիս, 1913, էջ 12-51:
41. Գուրգեն Խազզեան, Ապտիւ Համբուր, Պէյրութ, 1980, էջ 409:
42. Յարուրին Ճամկիւլեան, նաև՝ Ճիհանկիւլեան, որպէս գլխաւոր կազմակերպիչը Գում Գափուի ցոյցին՝ ախորուեցաւ Արէս, այլ անունով՝ Ազրա, որ կը գտնուի Պաղեստինի հիւախը՝ Հայքայէն մօն 15 ՏՄ. դէսի հիւսիս: Ճամկիւլեանի մասին տես՝ Խազզեան, էջ 404-405, եւ «Ընկեր Յ. Ճիհանկիւլեան եւ Յուլիս 5-ի Պոլսոյ Ցոյցը», Յիսուսամեան, էջ 54-55:
43. Ճամկիւլեան, էջ 170:
44. Ա. Արախոսնեան, «Հայկական Հարցի Առագոյն գարգագումը», *Մուրճ*, է. տարի, թիւ 9-10, Թիֆլիս, Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր, 1895, էջ 1301: Ասկէ եսք կը նշուի որպէս Արախոսնեան «Հայկական Հարցի...»:

45. Բարենորդում՝ Արեւմտեան Հայաստանի վեց նահանգներուն մէջ իրազործելի:
46. Հրապարակ:
47. Զանգուածային, ընդհանուր:
48. Ա.- Մարկոսան, Արեւմտահայութեան Վիճակը XIX Դարի Վերջերին, Երեւան, 1968, էջ 237:
49. Օզանիս, էջ 160-161:
50. Ismail Hani, *Danizmend, Isahli Osmanli Tarihi Kronolojisi*, cilt 4 (M. 1703-1924, H. 1115-1342), Istanbul, 1972, s. 334.
51. T. Yilmaz Öztuna, *Türkiye Tarihi*, Onuncu kitabı, *Tanzimat Devri*, Istanbul, 1967, s. 146.
52. Rev. James Williams Pierce, *Story of Turkey and Armenia*, Baltimore, 1896, p. 443.
53. Հայք, Ե. Տարի, թի 19 (106), 1 Նոյեմբեր 1895, էջ 270:
54. Հեղիների Կարօն, էջ 37-38:
55. Erdogan Arpinar, «Ermeni Mesclesi», *Tarih Mecmuası*, yıl I, cilt 2, sayı 7, Agustus, 1965, s. 74.
56. Mustafa Turan, *Taskislada 31 Mart Faciası*, İstanbul, 1964, s. 11.
57. Fahri Belen, *20nci Yüzyılda Osmanlı Devleti*, İstanbul, 1973, s. 34.
58. Osman Nuri, *Abdülhamit-i Sani ve Devr-i Saltanati*, cilt 2, İstanbul, 1327/1909, s. 835. իսկ հայերեն մէկ թարգմանութեանը համար տես՝ Ա. Խ. Սաֆրաստեան եւ Գ. Հ. Սանրութեան թրգմ. եւ խմբ., *Օսմար Ազգիւրները Հայաստանի եւ Հայերի ժամկն — Թրքական Ազգիւրներ*, Խո. Դ., Երևան, 1972, էջ 18:
59. Թի 1 Թոռուցիկ Թերթին համար տես՝ Ա. Վրացեան [Խմբ.], Դիւան Հ. Յ. Դաշնակցութեան, Խո. Ա., Պուրըն, 1934, էջ 220-221: Խոկ անոր քչիկ մը զեղչուած մէկ օրինակին համար տես՝ «Թոռուցիկ թերթ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Կերպոնական Կոմիտէտ», Կ. Պոլիս, թի 1, 24 Սնաւ. 95», Դրոշակ, թի 15-16, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 16: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Թոռուցիկ Թերթ, թի 1:
60. Նոր տոմարով՝ 30 Սնաւսեմբեր:
61. Վրացեան, էջ 220:
62. Ճամկիւլեան, էջ 170:
63. Ընդգծումը Օրմանեանին է:
64. Օրմանեան, Գ., ս. 5025:
65. [U.S.A.], *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States*, Washington, 1896, p. 1318. ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Papers*, 1896:
66. Փաստաբույրն ունի «ամանուն» բառը:
67. *Papers*, 1896, p. 1318.
68. [U.S.A.] «Report of the Secretary of State, December 19, 1895», *Papers*, 1896, p. 1264. ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Report, December 19, 1895»:
69. Պոլիս պամիջնած գաւառահայերը:
70. «Զայրազնեալ հայք», Հայք, Ե. տարի, թի 18 (105), Նիւ նորք, 15 Հոկտեմբեր 1895, էջ 251-252:
71. Լեռ, Ա., էջ 184-185:
72. Լեռնեցի՝ Աւետիս Նազարբեկեանի «Պապը Ալիի մեծ ցոյցը» վերնագրուած այս ոսանաւորը կը մնայ գլուխ գործոցը վիպապաշտութեան եւ յոյս տեսաւ Լոնտոնի հնչակեան Ազոտակ ամսագիրի 1895-ի Դեկտեմբերի թիւնի մէջ: Ամրողութեանը համար տես՝ Կիսուոր, Ա., էջ 245:
73. Լեռ, Ա., էջ 186:
74. «Ազգային յոյս», Հնչակ, Թ. տարի, թի 17, 24 Սնաւսեմբեր 1896, էջ 130:
75. «Հեռագրական լուրեր», Հայք, Ե. տարի, թի 20 (107), Նիւ նորք, 15 Նոյեմբեր 1895, էջ 287:
76. Շահպազ, էջ 130:
77. Ցուշարձան, էջ 284:
78. Օզանիս, էջ 162-163:
79. Nuri, 2, s. 834-835:
80. Կիսուոր, Ա., էջ 154-157. տես նաև՝ Հնչակեան Մամուլ, պակ Ե., Արտէն Կիսուոր, Հնչակեան Գլխաւոր Ցոյցերը, Պէյրուր, 1954, էջ 137-139: Կը նշուի որպէս Ցոյցերը:

81. Յիսոսմեակ, էջ 132-133:
82. Great Britain, Correspondance Relative to the Armenian Question and Reports from Her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey, [London], 1896, vol. XCV (Accounts and Papers, c. 7927, Turkey, N° 2 (1896), Inclosure 2 in n° 50, «Petition», pp. 32-35):
83. Յիսոսմեակ, էջ 125: Տես նաև՝ Յոյցերը, էջ 137:
84. Օզաննան, էջ 161-162:
85. Կոտոր, Ա., էջ 154:
86. Յոյցերը, էջ 137:
87. Պետրոս Յ. Տեղոյնան, Միջառան Տամատեան, Պէյրուր, [թ. պ.], էջ 83:
88. Օսման Նուրիի գործին երատարակութենեն մօտ վարչութեամեակ մը ետք՝ սովորակայի պատմաքանչ Հ. Վարդանեանն ալ պիտի իյնար տգիտութենէ յանաշացած նոյն բիւրիմացութեան մէջ եւ գրէք թէ «1895 թ. Սեպտ. 18-ին հնչակեամենի ու դաշնակ-ների ղեկավարութեամբ Կ. Պոլսում հայերը կազմակերպեցին խաղաղ ցոյց (Պապը Ամին ցայցը) եւրոպական տէրութիւնների ակտին միջամտութիւնը հայցելու նպառա-կով»: Տես՝ Հ. Վ. Վարդանեան, Արեւմտահայութեան Ակատագրութեան Հարցը, Երեւան, 1967, էջ 216:
89. Այսինքն՝ հայ յեղափախական կուսակցութիւնները: Կ'ակնարկուի Հնչակեան Կու-սակցութեան եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան:
90. Ակներեւ է տարգարական սխալը. թիւր պիտի ըլլայ 18, որ նոր տումարով կը համա-պատասխան 30-ին:
91. Nuri, 2, s. 834. տես նաև՝ Թուրքական, Դ., էջ 181:
92. Այս պարբերութիւնը կը պակսի Օսման Նուրիի մօտ:
93. Այս հատուածը կը պակսի Օսման Նուրիի եւ Օզաննանի մօտ:
94. Վերջին այս հատուածը՝ «այս իրադարձութիւններ... Պատրիարքանը» կը պակսի Օզան-նանի մօտ: Անոր փետական անոննէ ու թիւն այլ քան — «այն պաշարման վի-ճակին դէմ, որուն մասնուած է մեր թիւնի երկիրը մասնաւորապէս ժամի մը տարիէ ի վեր», եւ անեմ իր բողոքնեն ժամի մը տարիէ ի վեր մեր երկիրն մէջ յայտարարուած վիճակին դէմ»: պատրիարքական այս վիճակը պատճառ կը դառնայ նահանգներու կա-մայական կառավարութիւն:
95. Օզաննանի մօտ կը պակսի «Քիւրտերու... Կեղենութեններուն դէմ հատուածը, մինչ Նուրին զայն կու տայ ամփոփ կերպով»:
96. Այս հատուածը զանազաններու կողմէ կը տրուի բաւական դիմափոխուած: Ամենն հակիրթ է Նուրիին:
97. Այս պարբերութիւնը կը պակսի Օզաննանի եւ Նուրիի մօտ:
98. Այս երկու հատուածները կը տրուին շարայրական որոշ տարբերութիւններով՝ բո-լորին ալ կողմէ:
99. Այս հատուածը բաւական դիմափոխուած է Նուրիին մօտ, որ պարզորէն կը գրէ. «քան-տարկեալներու դատավաննութիւն դատարաններու կողմէ, [եւ] գեմք կրելու արտօնու-թիւն»:
100. Այս հատուածը չկայ նիսուրի երկու երատարակութեանց մէջ ալ: Օզաննան զայն խսացուցեր է «վիսայէրներու վարչական նոր քածանում ազգագրական սահմանագի-րով» ձեւին մէջ, ուկ Նուրին խեղարիւրեր է զայն «վեց նահանգներու մէջ նուազեցում վարչական միաւորներու, [եւ] յիշավ նահանգներու ժողովուրներու բաժանում» ըստ ազգագրական սկզբունքներու ձեւով:
101. Օսման Նուրին կը զեղչէ կառավարիչին եւրոպացի ըլլալու հանգամանքը, իսկ կը շեշ-տէ թէ ամիկա «գործերը պիտի տնօրինէն կայսեր անունով՝ տեղական ժողովի մը օգնու-թեամբ»:
102. Հոս յայտնի չէ թէ ի՞նչ կ'ուզէ ըստ սա ա «Եւրայիմանվ»: Այս հատուածը բաւական աղա-ւաղուած կը գտնենք վաւերաբուղիմ այլ օրինակներուն մօտ: Օզաննան ամփոփ կերպով տայէ ետք բոլուսնդակութիւնը հատուածին՝ կ'աւելցնէ տակաւին՝ «քափառա-շրջիկ Քիւրտերու բափառման արգիլում, պարկեցաւ աշխատութեան մղում, ցեղազե-տերու (աշխրէթ) [ըստ կ'ուզուի՝ ցեղափոխմբ] ջնջում, չամրտի զօրքերու արձակում, եւայլն: ... Ներում բոլոր հայ յաղաքական բանտարկեալներուն, ախորեալներուն

- ու փախստականներում»: Կիտուր կու տայ հատուածը փոքր պարբերութիւններով, մինչ նուրին ամփոփել ետք, որոշ կետերու մէջ կը նոյնանայ Օզամեանի տուեաններուն հետ, եւ ապա կ'աւելցնէ իր կողմէ՝ «Քիւրտերու յանախակի յարձակումներու արգիլում, [եւ] այս արարքներու որպէս գոյուրիւն ունեցող օրէմքներու հակառակ արարքներ դիտում: ... Վերջերս կազմուած Համիտէ հեծելազօրային գումարերու զօրացրուում, օսմանան այլ հպատակներու նման Շիրտերու զինուորական ծառայութիւն»: Նուրիին մօս կը պակսի հոդային հարցը:
103. Այս հատուածը կը պակսի Օզամեանի նուրիին մօս:
  104. Չունին Օզամեանն ու Օսման նուրին, մինչ Կիտուրը կու տայ զայն գրեթէ նոյնութեամբ:
  105. Հատուածը կը պակսի Օզամեանի, նուրիին եւ Կիտուրի մօս, թէպէտեւ Կիտուր զայն ունի ծոյցերըն մէջ:
  106. Չունին Օզամեանն ու նուրին:
  107. Չունին Օզամեանն ու նուրին: Կիտուրը իր երկու փաստաբուղբերուն մէջ ունի զանամութիւններ. տեղ մը ունի ըրուծումի մը անհրաժեշտութիւն», որ այլ տեղ սրբուած եւ որպէս ըրուծումի մը անհրաժեշտ հարկը», տեղ մը ունի «մեր այս պահանջումները», որ այլ տեղ վերածուած է «մեր օրինաւոր պահանջումները բարենորոգումներուտի: Խոկ վաերագիրին «փաղաքութիւնը եւ պապուութիւնը մեր երկրին»էն ետք: Կիտուր կը շարունակէ տակաւին եւ կու տայ լրի բովանդակութիւնը պարբռութեան:
- Այս բոլորէն ետք անհրաժեշտ է հոս հաստատել, թէ Գեղամ Վարդեանն այս փաստաբուղը կոչելի ետք «յայտարարութիւն», զայն կը վերթագրէ նաև «քողովանանշագիր», եւ կու տայ գրեթէ ամբողջութեամբ: Տես՝ Գեղամ Վարդեան, «Պապը Ալիի Ցոյցը», Յիւնամեակ, էջ 132-133:
108. Թուրքական, Դ. էջ 83:
  109. Օշուս, ս. 146.
  110. Մեզի ծանօթ հայերէն միակ գործն է Օզամեանինը, որ այս վաւերագիրը կու տայ հայերէնով 1912-ին: Ձեռքի տակ չունինք Հնչակի 1895-ի հաւաքածոն, եւ առ այդ՝ մեզի համար անծանօթ կը մնայ այն իրողութիւնը, թէ անիկս հրատարակած է այս փաստաբուղը: Լեռն որ ձեռքի տակ ունեք Հնչակի հաւաքածոն՝ ունի ոչ մէկ ակնարկ այս ուղղութեամբ: Ի դեպ ժամանակն է, որ Հնչակեան Կուսակցութեան ղեկավարութիւնը մտածէ հրատարակութեանը մասին Հնչակի ամրողական հաւաքածոյին լուսատիպ լոյս ընծայումին՝ բաց մը լիցնելու համար վերջին շրջանի Հայոց Պատմութեան աղքիւրագիտութեան մէջ: Գիտե՞նք, որ Հնչակի ամրողական հաւաքածոններ կամ Գահիրէ՝ Պապանամեաններուն մօս, եւ Վիեննա՝ Միսիրարեան Հայրերու մատենադարանին մէջ:
  111. Պոլսոյ հնչակեան ղեկավարութեանէն ծանօթ է լո՛կ մէկ Յակոր՝ Յակոր Արծրունին, որ անդամ էր Պոլսոյ Գործադիր Մարմինին: Տես՝ Կիտուր, Ա., էջ 154. «Պապը Ալիի Ցոյցը», էջ 137, եւ Վարդեան, էջ 133:

THE ARMENIANS OF CONSTANTINOPLE,
THE SUBLIME PORTE AND OTHER THINGS
[The Armenian Manifestation at the Sublime Porte
30 September 1895]

(Summary)

LEVON VARTAN

This is the first installment of a rather all-inclusive study pertaining to the manifestation of the Armenians of Constantinople on 30 September 1895, having the purpose of presenting a petition to the Sublime Porte to ask some ameliorations in the social and economic conditions of the six Armenian provinces in Western Armenia, and to seek some protection of the authorities against the willful treatment of the Turkish officials, the soldiery, both national and Hamidieh, and the marauding Kurdish tribes. The sections presented here tell the story of the dire conditions and their psychological, social and moral effects on the Armenians in general, and on the revolutionary Armenian Committees in Constantinople, and the petition which the Hunchak Committee decided to present to the Sublime Porte. The last section of the article gives a comparison of the diversities in the various publications of the petition and points out the sundry defects and faults of the different examples at hand.

The rest of the study will most probably be given in the next issues of the *Haigazian Armenianological Review*.